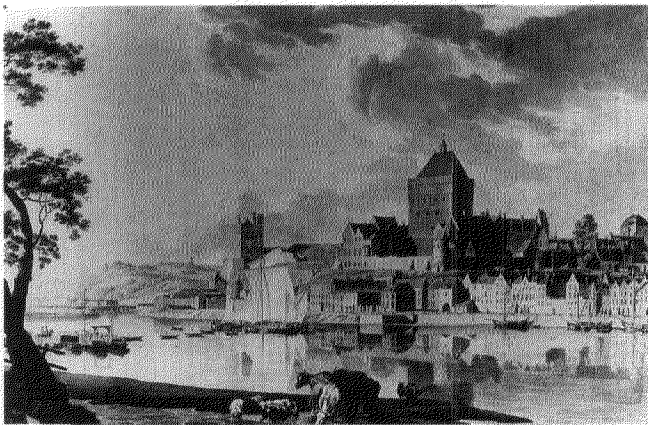

Het Nijmeegs Valkhof als monument in het spanningsveld tussen vernieuwing en conservering

Wies van Leeuwen en Willem-Jan Pantus

1. Het idee: rijke fantasieën en uitgewerkte plannen

Toen Thomas Jefferson, de latere president van de Verenigde Staten van Amerika, op 31 maart 1788 onderweg van Amsterdam naar Keulen ook Nijmegen aandeed, roemde hij behalve het weidse uitzicht over het landschap ook en vooral de ouderdom van de burcht op het Valkhof, al plaatste hij daar wel een kritische kanttekening bij: 'The chateau here is pretended to have lodged Julius Caesar. This is giving it an antiquity of at least eighteen centuries, which must be apocryphal'.¹ Daarmee volgde hij de traditie van mystificatie rond het complex die al in de middeleeuwen ingezet was met de vernoeming van de burcht in de legende van de Zwaanridder, een mystificatie die sinds de afbraak in de jaren 1796/1797 alleen nog maar toegenomen lijkt te zijn en tot in onze tijd doorwerkt.² Beperkten de late achttiende en de negentiende eeuw zich nog uitsluitend tot fantasieën over ouderdom, functie en oorspronkelijk uiterlijk – daaraan hebben de beide burchtkapellen als vermeende 'heidensche' heiligdommen uiteindelijk hun voortbestaan te danken –³ de twintigste eeuw is vooral het domein van herbouwplannen, met als voorlopig hoogtepunt de presentatie in december 1995 van een alomvattend reconstructieplan met een commerciële invulling.⁴

Afb. 1. Hendrik Hoogers, *Gezicht op de Valkhofburcht*, pen en penseel, grijs gewassen, 1796. Laatste afbeelding vóór de slooping van de burcht. Coll. Nijmeegs Museum 'Commanderie van Sint-Jan'.

Het *mission statement* van de door de initiator, de Valkhofvereniging, in de arm genomen projectontwikkelaar luidt kort en bondig: 'Het historisch decor van het Valkhof te herbouwen tot een eigentijdse toplocatie met internationale allure, geschikt voor marktgerichte en publieksgerichte activiteiten, gebruik makend van een roemrijk verleden en vooruitlopend op toekomstige ontwikkelingen'. Voor een bedrag van 45 miljoen gulden wil men binnen de contouren van de burcht zoals die zich vóór het begin van de afbraakwerkzaamheden in 1796 vertoonde een commercieel centrum creëren, waarbij gesproken wordt van 'nevenschikkende en elkaar positief ondersteunende activiteiten in de vorm van *speciality expo's*, hotelaccommodatie en catering, met daaromheen hoogwaardige detailhandel en thematische horeca-activiteiten'. De bedoeling is hiermee een centrum voor innovatieve marketing op Europees niveau tot stand te brengen dat een *spin-off* effect op de stad heeft en daarmee de werkgelegenheid ten goede komt. Bovendien moet het historisch decor het toerisme stimuleren, waarvoor er wisselexposities op historisch, cultureel of wetenschappelijk gebied geboden zouden moeten worden, terwijl verschillende restaurants en café's, waaronder één met een panoramisch uitzicht boven in de donjon of reuzentoren, de inwendige mens ter versterking moeten dienen.

Al deze functies zouden hun plaats dienen te krijgen binnen een complex dat moet gaan bestaan uit een nieuw te ontwerpen ondergronds gedeelte, dat ongeveer 30 procent van de Valkhofheuvel in beslag zal nemen (ca. 3000 m²), en een bovengronds gedeelte, waar de contouren van de historische burcht gevolgd worden. Onder de grond zullen in een 'stelsel van omvangrijke gewelven' grote exposities, concerten en presentaties gehouden worden, terwijl ook de moderne technische voorzieningen hier zullen worden ondergebracht. Aanvankelijk was ondergronds tevens een parkeergarage voor hotelgasten gedacht, maar de Gemeente Nijmegen heeft al in een vroeg stadium laten weten aan de realisering daarvan geen medewerking te zullen verlenen.

In het 'historische' gedeelte boven het maaiveld komen dan de ruimten met een 'culturele invulling, een hotel, café's, restaurants en kleine winkeltjes'. Het geheel zal worden ingebed in de restanten van het bestaande park (dat men overigens slechts als een 'noodmaatregel' ziet) met hoog opgaand geboomte. De 'groene kraag' die nu de burchtheuvel omsluit, wordt een integraal deel van het plan genoemd en daarom –

Afb. 2. *Het Valkhof als anachronistische mystificatie*. Willem Steelink jr., Karel de Grote woont temidden van zijn gevolg de H. Mis bij op de bovengalerij van de Sint Nicolaaskapel. *Kleurenlitho in: N. de Roever, Het leven van onze voorouders, I, Amsterdam [1892], t.o.p. 168.*

zo de initiatiefnemers – met zorg in stand gehouden: ‘Het Valkhof blijft een park’, al zullen er voor de bouw van de burcht bomen moeten sneuvelen.

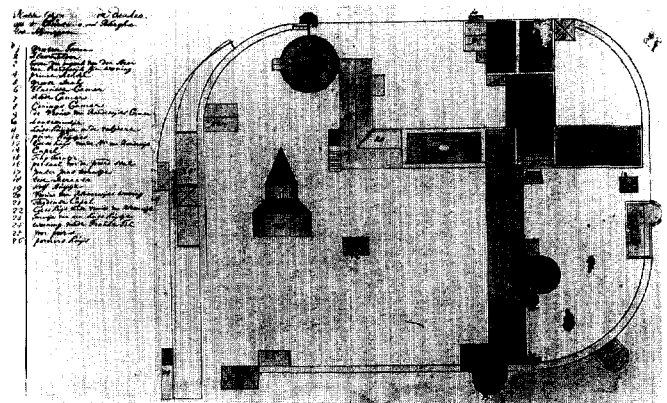
Beschouwt men de uitspraken van de initiatiefgroep die betrekking hebben op het toekomstig uiterlijk van een herbouwd Valkhof nauwkeurig, dan valt op dat sfeer en uitstraling daarin op de voorgrond staan, eerder dan het streven om een zo groot mogelijke historische betrouwbaarheid te bereiken. Immers, bij het ontbreken van opmetingstekeningen – er bestaat alleen een, overigens slechts gedeeltelijk correct, ‘dakenplan’ uit 1725, naast ontelbare artistieke en elkaar dus vaak tegensprekende impressies van grote en kleine meesters uit drie eeuwen – erkent men dat een kopie van de toestand van 1795 vanuit wetenschappelijk oogpunt onmogelijk is. Het ‘herstel van de bouwmassa en de skyline’ acht men echter wel cultuurhistorisch verantwoord, indien dit ‘volgens het oude bouwplan en met de originele materialen’ geschiedt. Voor zover gegevens over het oorspronkelijk uiterlijk ontbreken en daar waar het om redenen van de nieuwe functie noodzakelijk of gewenst is, zullen er ‘eigentijdse toevoegingen’ plaatsvinden. Dit laatste geldt in ieder geval voor het interieur, waarvan niet meer dan één afbeelding bestaat.⁵ In een poging om een uitweg uit dit dilemma tussen reconstructie en nieuwbouw te vinden, stellen de initiatiefnemers voor om de herbouw in handen te leggen van een architectenkoppel van naam. ‘Eén van de twee zal verantwoordelijk zijn voor de bouwkundige verwijzing naar het roemruchte verleden, de ander zal vanuit de eisen en opvattingen van onze tijd een vrijmoedige architectonische interpretatie van de burcht van de toekomst verzorgen.’

Kenmerkend in de vaak heftige discussies die rondom de herbouwplannen werden gevoerd, zijn uitspraken als die van de huidige wethouder van cultuur: ‘Iets groter of kleiner, dikker of dunner, maakt voor het silhouet niet uit’.⁶ Of die van een fractievoorzitter uit de gemeenteraad: ‘Het interesseert me niet, ik wil dat ding [de Valkhofburcht] gewoon terug’.⁷

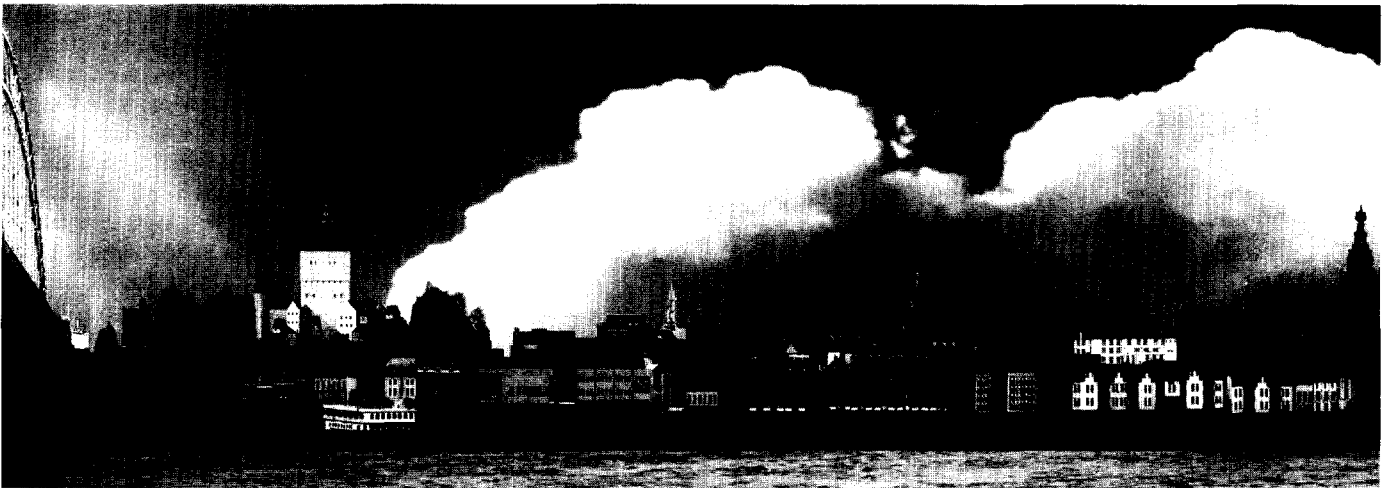
Men zou dus kunnen concluderen dat het de initiatiefnemers en voorstanders eerder gaat om het oproepen van het idee van een burcht dan om een archeologisch/architectuurhistorisch betrouwbare reconstructie, ofwel, zoals de voorzitter van het comite van aanbeveling het tijdens een discussieavond omschreef: ‘Het wordt een gebouw met verwijzingen naar het verleden’. Dat daarmee echter geenszins bedoeld is de mogelijkheid te scheppen om op het Valkhof een high-tech bouwwerk op te richten, dat als een moderne wolkenkrabber een eigentijdse pendant wordt van datgene wat in de middeleeuwen een keizersburcht was, logenstraft een uitlating van de voorzitter van de initiatiefgroep onmiddellijk, als hij beweert dat het uiterlijk vooral ‘ruig’ moet worden. Hij wil niet verhelen dat een herbouwd Valkhof straks uit het einde van de twintigste eeuw zal dateren. Een flinke steen met de inscriptie ‘Anno 1997’ zou hem niet storen. Maar beschouwd door de oogharen, vanaf de boorden van de rivier, moet de situatie toch zoveel mogelijk die van 1795 benaderen. Het uiteindelijke resultaat zal ‘een monumentale burcht’ worden ‘die in de tijd vele veranderingen heeft ondergaan [...]’. Zo zal herkenbaar blijven dat het gebouwencomplex eens grotendeels afgebroken is geweest’.

Al zijn de argumenten waarvan men zich bedient om de herbouwplannen te rechtvaardigen door de jaren altijd zeer divers geweest, toch kan men tussen de woorden door als een soort basso continuo horen doorklinken wat de eigenlijke drijfveer is.

Werd in 1936, als er voor het eerst stemmen opgaan de burcht op het Valkhof weer op te bouwen, vooral de nadruk gelegd op het geven van een tegenwicht aan de verkeersbrug over de Waal, die zich op dat moment in de onmiddellijke omgeving in aanbouw bevond en die als ontsierend voor het stadsbeeld werd ervaren, – in 1949 was het een ideëel aspect, vanwaaruit een herbouwd Valkhof als drager van de christelijke culturele traditie tot een waardige locatie voor de huisvesting van de Katholieke Universiteit bestempeld werd. De universiteit zou zich dan niet alleen in haar rol van verspreider der christelijke gedachte, maar ook in lokaal opzicht als

Afb. 3. *Het zogenaamde dakenplan van 1725*. Coll. Rijksarchief Arnhem.

Afb. 4. Impressie van een herbouwde Valkhofburcht. Uit de presentatiebrochure van de Valkhofvereniging, 1995. Simulatie: Beerten Hakvoort Mandersloot, Nijmegen

opvolger van de illustere vroegere bewoner Karel de Grote kunnen beschouwen.

De huidige initiatoren denken, geheel in lijn met de commerciële invulling die zij aan het plan denken te geven, profaner: alles draait om de identiteit van de stad, die zij in het verleden ontleend zou hebben aan haar rol als Europees handelscentrum. 'Het Valkhof was in dit verband het signum (= teken) van bovenstedelijke waarde. Met het verdwijnen van dit teken van kracht en waarde daalde ook het zelfrespect en het gevoel van eigenwaarde van Nijmegen. [...] De formule die de basis vormt van de recente herbouwplannen biedt evenwel de mogelijkheid om Nijmegen terug te plaatsen op het Europese handelsniveau waar zij [sic] gedurende eeuwen zijn identiteit aan ontleende'. Gevoel van eigenwaarde en beeldvorming gaan hand in hand. Is het stadsbeeld eenmaal 'hersteld', heeft de stad 'weer een zichtbaar en historisch imago', dan volgt het gevoel van trots vanzelf. Kortom, het heeft er alle schijn van dat de achterliggende drijfveer van alle herbouwplannen niets anders is dan de wil om de geschiedenis ongedaan te maken, waarmee dan bedoeld wordt op het onfortuinlijke besluit van het Provinciaal College en de Gelderse Landdag in de nadagen van de Franse Revolutie om de burcht, zeer tegen de zin van de stad, aan de meestbiedende te verkopen ten behoeve van de traswinning.⁸

Een roemloos einde, dat de rechtgeaarde Nijmegenaar altijd heeft gestoken, te meer daar de door de provincie aangevoerde financiële en economische motieven voor hem slechts als dekmantel fungeerden voor de achterliggende, eigenlijke bedoelingen, die van politieke aard waren: de gelijkschakeling van de zich bevoorrecht achtende en onafhankelijk gedragende 'rijksstad' tot een gemeente als alle andere. De burcht op het Valkhof was dus het uitgesproken symbool van onafhankelijkheid en macht. Het is het symbool dat men terug wil hebben, niets meer en niets minder. Overwegingen van kunst- en architectuurhistorische aard spelen daarin even-

min een belangrijke rol als het aspect van de monumentenzorg.

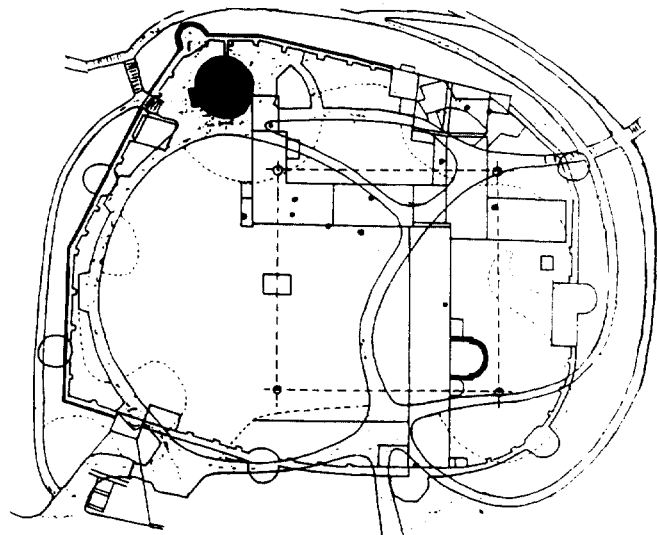
In kringen van monumentenzorgers is altijd uiterst sceptisch gereageerd, wanneer het thema van de herbouw van de burcht op het Valkhof weer eens aangesneden werd. Het was dan ook niet verwonderlijk dat het stadsbestuur een uitermate negatief advies kreeg, toen het bij een eerdere poging van de Valkhofvereniging in 1988 verklaard had in ieder geval de mogelijkheden van een herbouw te onderzoeken.⁹ Was dit advies destijds voor burgemeester en wethouders voldoende reden om af te zien van verdere inspanningen, in 1995 lagen de kaarten geheel anders. Nu was er een projectontwikkelaar met een financieel plan dat een stimulans voor de economie, het toerisme en de werkgelegenheid beloofde en, bijkans terloops, ook nog beweerde de stad haar lang verbeide Valkhofburcht te kunnen teruggeven, daarbij verwijzend naar de decennialange ervaring van een gerenommeerde restauratie-aannemer. Op de toenmalige wethouder van cultuur na, verklaarde het college zich dan ook unaniem voorstander van uitvoering van de herbouwplannen. Wel stelde het nog een stadsraadpleging onder 1000 inwoners in het vooruitzicht, maar het haastte zich te zeggen dat het aan de uitkomst daarvan geen consequenties zou verbinden. Ondanks de heftige campagne die vervolgens door de voorstanders gevoerd is en waarbij gebruik gemaakt werd van indrukwekkende computersimulaties en paginagrote advertenties in huis-aan-huisbladen, lukte het de herbouwlobby niet de meerderheid van de stemmen te krijgen, al was het verschil (44% vóór herbouw, 47% tegen, 9% geen mening) niet bijster groot.¹⁰ De gemeenteraad stelde zich desondanks op 12 juni 1996 in principe positief op tegenover het herbouwplan en besloot aan de uitwerking ervan te zullen meewerken, zij het met de restricties, dat het de gemeente geen geld zou gaan kosten en dat aan de realisering hoge eisen gesteld zouden moeten worden. De vraag of herbouw van het Valkhof vanuit cultuurhistorisch oogpunt

verantwoord genoemd kan worden, speelde in de hele discussie slechts een ondergeschikte rol.

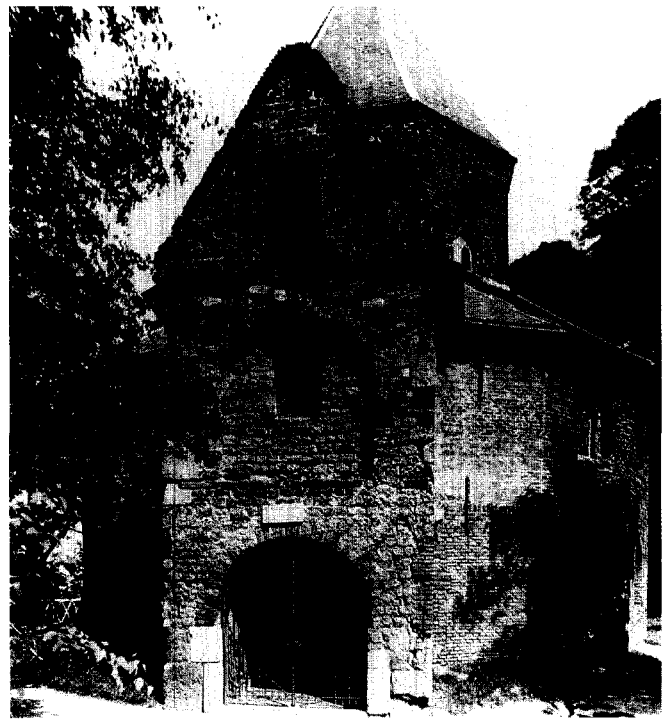
Inmiddels heeft ook staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen A. Nuis zich in de strijd geworpen. In een brief aan het stadsbestuur liet hij weten dat de plannen voor de herbouw van de Valkhofburcht hem grote zorgen baren.¹¹ Daarbij wijst hij op de drievoudige bescherming van de locatie, die hij van uitermate groot archeologisch en cultuurhistorisch belang acht. Hij meent bovendien dat er 'geen ruimte is voor grootschalige initiatieven, ook niet onder de noemer van historische reconstructie of inspiratie'.

Desondanks hebben initiatiefnemers en gemeente zich door deze brief niet laten ontmoedigen en architecten in binnen- en buitenland uitgenodigd zich aan te melden voor de voorselectie. Uit de architecten met klinkende namen die afkwamen op de advertentie, waarin het nieuwe euroteken als equivalent van het dollarteken op veelzeggende wijze boven de schim van het Valkhof oprees, zijn onlangs drie koppels geselecteerd. Het gaat om Jo Coenen (Maastricht)/ A. Galfetti (Zwitserland), G. Grassi (Italië) en het duo E. Miralles (Spanje)/D. Fowler (Engeland). Zij zullen hun plannen nader uitwerken, waarna een jury het uiteindelijke ontwerp zal kiezen. In een reactie heeft Coenen al laten weten: 'Iedere ingreep houdt vanzelfsprekend vernietiging in'.¹²

Opmerkelijk genoeg bood de eerste presentatie van de potentiële ontwerpers van het nieuwe gebouw onmiddellijk al een ver reikend inzicht in de diepe kloof die architecten van initiatiefnemers scheidt. 'Wat ik niet wil realiseren' zo Coenen 'is een zo authentiek mogelijke reconstructie van wat er 200 jaar geleden stond. Historische herbouw is gewoon onmogelijk. Dan zou je een halfslachtig Anton Pieck-ding krij-

Afb. 11. Globale aanduiding van de ondergrondse uitbreiding (onderbroken lijn), daaroverheen geprojecteerd de te herbouwen burcht, het geheel ingetekend in de huidige padenstructuur van het park. Herkomst: Herbouw Valkhof-burcht. Aandachtspunten notitie. Gemeente Nijmegen, februari 1996.

Afb. 12. De zogenaamde 'Karolingische' of Sint-Nicolaaskapel rond 1895. Foto: J.G. Kramer, coll. Gemeentearchief Nijmegen.

gen, waar ik niets in zie. Ik wil een eigentijds gebouw neerzetten. Dat moet van veraf en tussen de oogharen bekeken slechts de impressie geven van een burcht, maar in feite zal het een zeer modern gebouw zijn.' De reactie van de initiatiefnemers laat echter geen misverstand opkomen: 'We willen een burcht die zoveel als mogelijk op de prent van Hendrik Hoogers uit 1794, een jaar voor de afbraak, lijkt. Het zou toch te gek zijn als er iets kwam dat niet overeenkomt met de ideeën van de initiatiefnemers en dat zijn wij in eerste instantie.'¹³

Tot zover de plannen van het moment.

2. De theorie: de strijd tussen oude en nieuwe luister

Een constante in de geschiedenis van de monumentenzorg is de beginselenstrijd die in de schaduw van eeuwenoude muren gevoerd wordt over de manier waarop gedenkstukken van het verleden bewaard moeten blijven of in oude glorie herrijzen. Actueel zijn de herbouw- of restauratieplannen voor de kastelen van Egmond aan den Hoef, Daelenbroeck en Valkenburg, en in het buitenland voor de Frauenkirche in Dresden en het Berliner Schloss, gebouwen waarvan na oorlogshandelingen niet meer dan funderingen en ruïneuze muurresten over zijn. Het is een strijd die in Nederland een enkele keer op het scherp van de snede, maar niet altijd met valide argumenten wordt gevoerd. Veelal overheersen technische, bouwkundige of financiële aspecten of verliezen de opponenten zich in details.

Een fundamenteel debat over de ethische aspecten van architectonische restauraties is zeldzaam en krijgt nauwelijks aandacht in de media, zoals enkele jaren geleden bleek, toen de overschildering van het schilderij 'Who is afraid of red, yellow and blue?' van Barnett Newman alle aandacht trok, terwijl de kritiek op de even desastreuze aanpak van de Maas-trichtse Sint-Servaaskerk niet buiten de binnenkamers van de monumentenzorg kwam. In de discussie blijken bovendien actuele standpunten bij nader inzien oude stokpaardjes te zijn; ingenieuze argumenten pro en contra zijn minder nieuw dan de inventor denkt; veel is in het verleden met andere woorden al eens gezegd. Een debat dat de ethische grondslagen van de monumentenzorg verkent, is noodzakelijk. Het wordt zichtbaar tot op heden alleen gevoerd in het buitenland en onder restaurateurs uit museale kring; bij ons zijn er alleen aanzetten die niet tot een werkelijk debat leiden.¹⁴ Slechts op grond van argumenten kunnen we onze keuzes afwegen en de consequenties ervan verantwoorden. De Valkhofkwesie biedt de mogelijkheid een aantal opvattingen tegenover elkaar te plaatsen en hun consequenties te toetsen.

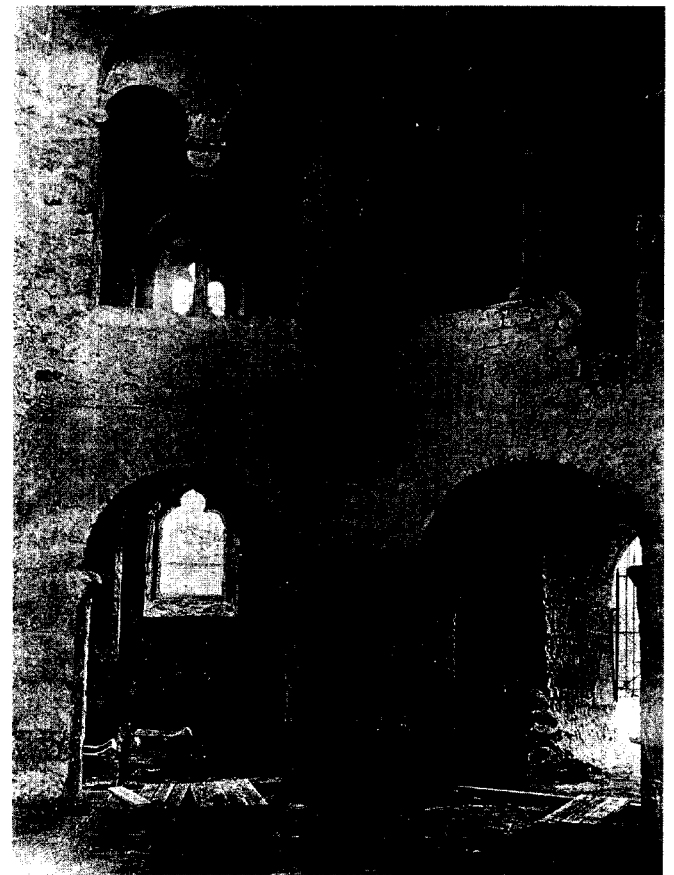
De geschiedenis: onherhaalbaar of maakbaar?

Ook het verloren gaan van een monument is geschiedenis. Het is de meest extreme manifestatie van de slijtage waaraan alle menselijke voortbrengselen onderhevig zijn.¹⁵ De leegte, het ontbreken van het eens zo vanzelfsprekende gaat langzamerhand deel uitmaken van het stadsbeeld, maar tegelijkertijd manifesteert zich het menselijke verlangen naar het ongedaan maken van het onherroepelijke, naar het herstellen van het als onvolledig, als beschadigd gekarakteriseerde beeld. Dat is een relatief gemakkelijke zaak, wanneer het verloren erfstuk door een ramp geheel of gedeeltelijk verloren gegaan, maar goed gedocumenteerd is, zoals het enige jaren geleden verbrande kasteel Heemstede in Houten. Het wordt echter een probleem, wanneer zoals in Nijmegen, Egmond of Valkenburg niemand het verdwenen gebouw nog uit eigen waarneming in zijn geest kan oproepen en de documentatie slechts bestaat uit tekeningen of gravures die niet bedoeld zijn als bouwkundige documentatie.

Het verlangen naar het herscheppen van een gebouw in een ideale toestand, die analoog aan de beroemde restauratiedefinitie van Eugène Viollet-le-Duc uit 1866 nimmer op enig moment bestaan hoeft te hebben, ontkent de gang van het monument door de tijd en veronachtzaamt de factoren die het de vorm hebben gegeven waarin het zich nu wel of juist niet meer aan ons oog voordoet. De discussie rondom de reeds begonnen reconstructie van de Frauenkirche van Georg Bär heeft de betekenis van de bouwval als gedenkteken van de slachtoffers van het verwoestende bombardement van 1945 genegeerd, ten faveure van het herstel van het barokke stadsbeeld van de schilderijen van Bernardo Bellotto. Ongetwijfeld heeft ook de afkeer van het regime dat de bouwval koesterde, meegewogen in dit besluit. Afkeer van het communisme en de daarmee verbonden architectuur van de leegte speelt zelfs de belangrijkste rol in de gedachtenstrijd rondom

sloop van het Berlijnse 'Palast der Republik' en de mogelijke reconstructie van het in 1950 onder Ulbricht opgeblazen keizerlijk slot.

Het beeld dat wij scheppen van onze geschiedenis is onlosmakelijk verbonden met beslissingen over restauratie en herbouw.¹⁶ Voor belangrijke architecten en monumentenzorgers uit de vorige eeuw als E.E. Viollet-le-Duc, P.J.H. Cuypers en W.N. Rose leek de breuk met het verleden niet te bestaan, of ze werd tenminste als heelbaar ervaren – voor tegenstanders als John Ruskin en A.W. Weissman was de onoverbrugbare kloof met het verleden juist een onaantastbaar gegeven. De opvatting van de als immer van zelfvertrouwen blakende architecten impliceerde dat gebouwen, hoe eerbiedwaardig ook, steeds opnieuw met wisselende zorg voor oude bouwsporen aangepast konden worden aan eigentijdse functies en wensen: vormgeving en materiaalgebruik konden gewijzigd, vervangen en zelfs herhaald worden. Zoals Cuypers in 1907 stelde: 'Conserver un monument, à mon avis, ne veut pas dire, le maintenir dans l'état où je le trouve; c'est la tout au plus conserver une ruine, pittoresque peut-être, mais toujours une ruine. La conservation d'un monument, telle que

Afb. 13. Het interieur van de 'Karolingische' of Sint-Nicolaaskapel. Afbeelding uit: Konrad Plath, Het Valkhof te Nijmegen en de nieuwste opgravingen. Amsterdam 1898.

Afb. 14. De absisruïne van de Sint-Maartenskapel rond 1975, vóór de berging van de laatste spolia. Foto: A.J.C. van Leeuwen.

j'ai cru toujours devoir l'entendre et la pratiquer, demande essentiellement sa restauration, de telle façon, qu'il puisse servir à sa destination primitive, ou, si par les circonstances cela est impossible, à telle autre qui ne soit pas contraire à son caractère spécial'. Op deze wijze kon elke generatie haar eigen beeld van de geschiedenis op het gebouw projecteren, het zich opnieuw en letterlijk toe-eigenen. De functie was belangrijker dan de historische betekenis van de materiële substantie, waarin dan ook naar wens mocht worden ingegrepen om een historisch verantwoorde en opnieuw bruikbare ideale toestand mogelijk te maken. Daarbij werden de ingrepen vaak wel herkenbaar gemaakt door afwijkend materiaalgebruik.¹⁷

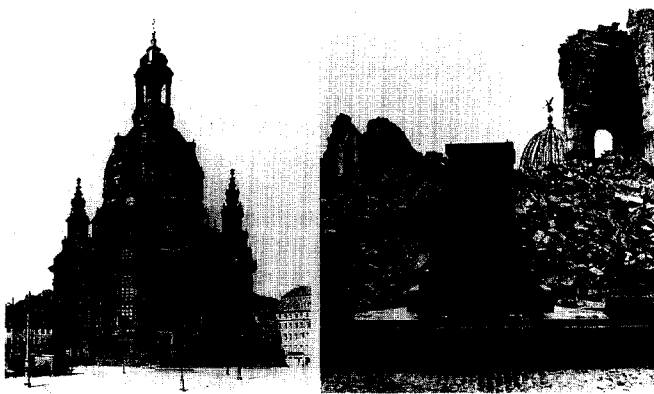
In de praktijk van het maakbare verleden zijn er legio voorbeelden van herbouwen of restaureren om verliezen ongedaan te maken. Rijksbouwmeester W.N. Rose waardeerde de Haagse Ridderzaal in 1861 als een historisch getuigenis van de middeleeuwen, maar meende recht te doen aan het monument door de houten bekapping, die hij van later datum achtte, te vervangen door een gietijzeren schepping, een vertaling van gotische constructies in eigentijds materiaal, de middeleeuwen verbeterend: een opvatting, passend in een ideëel historischebeeld, niet gebonden aan het materiaal noch

aan de exacte ruimtelijke vorm. Zijn opvolger C.H. Peters reconstrueerde op zijn beurt de kap aan de hand van documenten en fragmenten, en prefereerde daarbij het terugwinnen van de architectonische vorm boven de authenticiteit van de bestaande toestand. Ook werden in 'oorspronkelijke' staat herbouwde muurgedeelten in machinale kloostermoppen opgetrokken om ze daarmee te onderscheiden van het originele materiaal.¹⁸ Victor de Stuers, als rijksambtenaar mede grondlegger van de Nederlandse monumentenzorg, nam een wat ambivalente en pragmatische houding in. Hij berichtte de Haarlemmer archivaris A.J. Enschedé in 1881 dat de bouwvallen van Brederode niet op 's rijks kosten gerestaureerd mochten worden, tenzij als een 'fantaisie' van een rijk particulier. Op de grens tussen restauratie en herbouw zweeft de reconstructie van de omvangrijke bouwvallen van kasteel De Haar door Cuypers tussen 1892 en 1915, een project dat door referendaris De Stuers gestuurd en bevorderd werd.¹⁹ In de jaren na 1937 restaureerde H. van Heeswijk kasteel de Doornenburg in de middeleeuwse vorm en reconstrueerde vervolgens de in 1944 verwoeste burcht op grond van tekeningen en muurresten. Ook hier prevaleerde de maakbaarheid van het verleden boven de onherhaalbaarheid van de geschiedenis en werden de sporen van latere fasen en de oorlogsschade uitgewist. Het gebruik van uit de restanten herwonnen bakstenen, aangevuld met bijpassende handvormstenen van elders, deed de grens tussen oud en nieuw vervagen, ook al werden de oude bouwnaden weer aangebracht.²⁰ Betrouwbare getuigen van de wordingsgang door de tijd van een monument zijn de Ridderzaal, De Haar en de Doornenburg niet meer, wel objecten met educatieve waarde en iconen van de geschiedenis van het historiserend restaureren. Deze betekenis heeft ook het slot Sypestein, het imaginaire kasteel dat jonkheer C.H.C.A. van Sypestein tussen 1911 en 1927 liet bouwen op funderingen van een verdwenen herenboerderij.²¹ Al deze herbouwde of aangevulde monumenten getuigen nadrukkelijk van de visie van hun architecten en opdrachtgevers, maar missen de historische gelaagdheid, de bouwsporen die het waarheidsgetrouwe beeld van een diachroon afleesbare geschiedenis overdragen. Hoe authentiek ze tegenover de arge loze bezoeker soms ook mogen overkomen, op hen zijn de woorden van C. Peeters van toepassing: 'Het oudste is het mooiste als wij het zelf gemaakt hebben'.²²

Voor Weissman en Ruskin, notoire tegenstanders van de historische werkwijze, was de geschiedenis afgesloten en onherhaalbaar. Zij ervoeren de onherroepelijkheid van het verleden, een afstand in de tijd die niet te overbruggen was door het reconstrueren van verloren gegane herinneringen aan die vermeende gouden tijd. Zij beschouwden monumenten als respectabele getuigenissen van een afgesloten tijdperk, als kostbare, onaantastbare relikven van de geschiedenis. Vandaar de befaamde uitspraak van Ruskin uit 1849: 'Do not let us deceive ourselves in this important matter; it is impossible, as impossible as to raise the dead, to restore anything that has ever been great or beautiful in architecture'.²³ Weissman sloot zich hier in 1886 bij aan met zijn constatering: 'De gebouwen, die te oud zijn om ze door stutten te kunnen bewa-

ren, moet men liever afbreken dan restaureeren. Een goede teekening van den ouden toestand heeft meer waarde dan een moderne kopie van een oud gebouw. [...] Daarom, men conserveere, maar restaureere niet!²⁴ De befaamde *Grondbeginselen en voorschriften* van 1917, die zich indringend bezighielden met het verdedigen van de 'oorspronkelijke architectonische schoonheid' en de 'oudheidkundige waarde', vertolkten deze visie: 'Het opnieuw bouwen van verdwenen gedeelten van een gebouw is een leugen tegen de geschiedenis'. De Commissie tot toetsing der grondbeginselen en voorschriften van 1917 was in 1950 alweer wat rekkelijker en kon nauwelijks veertig jaar later nieuw werk aanvaarden bij onherkenbaar verlies van oude vormen of van hele onderdelen, bij verminkte en gedeeltelijk verwoeste monumenten. Zij verwierp fantasieën in historische vormentaal, maar accepteerde vrije, niet historisch-gebonden vormen, waar het ging om aanvulling met nieuw werk.²⁵ De geest van de *Grondbeginselen* was klaarblijkelijk al snel verwaterd door de tegenstelling tussen de theorie en de praktijk van de bouwplaats. Verdedigers van het behoud van het oorspronkelijke gingen vaak even ingrijpend te werk als hun gewraakte voorgangers. De opstellers van het *Restauratiestatuu*t van 1982 gaven daarentegen de geschiedenis weer expliciet een onherhaalbaar karakter: 'De wet beschermt monumenten vanwege de waarden die aanwezig zijn, niet vanwege waarden die alsnog gecreëerd moeten worden. [...] Van het rijksbeleid mag geen steun verwacht worden aan de reconstructie van geheel verdwenen gebouwen'.²⁶ Dit standpunt erkent de visie van onze tijd, waarin we zoveel wijzigingen waarnemen in de bebouwde omgeving dat we niet meer met Cuypers' vriend Jozef Alberdingk Thijm kunnen instemmen, die volhield dat de mens van zijn tijd geen wezenlijk andere behoeften kende dan de mens van de dertiende eeuw. Wij ervaren dagelijks de breuk met het verleden.

Wanneer we uitgaan van de onherroepelijkheid van de geschiedenis, is herbouw van de Valkhofburcht een onhistorische handeling, die de breuk met het feodale verleden die het Provinciaal College en de Gelderse Landdag met hun sloop-

Afb. 5. Dresden, Frauenkirche, vóór en na WO II. Een pagina uit: Henry La Farge en J.-A. Goris, *L'Europe Blessée, Inventaire photographique des monuments détruits. Amsterdam-Antwerpen 1947.*

Afb. 6. Santpoort, Ruïne van Brederode. Foto: RDMZ.

besluit in 1795 tot stand brachten, ontkent. Een herbouwde burcht zal al binnen enkele decennia een historische continuïteit gaan suggereren die niet kan worden waargemaakt. Immers, het gebouw is gedurende meer dan twee eeuwen weg geweest, en de afbraak was een bewuste daad van agressie, een daad tegen de geschiedenis, die intussen op haar beurt ook geschiedenis is geworden.

Architectonisch concept versus gang door de tijd

In de debatten rondom de herbouwplannen in Berlijn en Dresden is opgemerkt dat monumentenzorgers in de afgelopen decennia een overmatige waardering hadden voor de sporen van veroudering en verval in de vorm van patina, bouwsporen en dergelijke.²⁷ Monumenten zouden immers als architectonische scheppingen evenzeer herhaalbaar zijn als muzikale composities. De essentie van hun ontwerp ligt vast in de bouwkundige tekening, die als partituur moet worden opgevat. In de ogen van Cuypers was door inleving in de geest van het bestaande werk en de visie van de oorspronkelijke bouwmeester een goed resultaat bereikbaar. Rond 1907 verklaarde hij: 'Par une étude minutieuse du monument tel qu'il existe dans les détails de sa construction, comme de sa décoration il faut se familiariser les idées de son auteur primitif'.²⁸

Ook T. van Hoogevest meende nog in 1978 dat de her-schepping van de vorm belangrijker is dan het materiaal: 'Op een gegeven moment moet men zich afvragen of vernieuwing van de vorm niet prevaleert boven het behoud van het authentieke materiaal. Indien dit niet gebeurt bestaat er namelijk uiteindelijk niets meer. Het behouden van de vorm kan dus zeer waardevol zijn'.²⁹ Deze gedachtengang negeert dat geleidelijk herstel en inboeting heel wat anders zijn dan volledige nieuwbouw van een verdwenen monument aan de hand van bouwtekeningen, veduten of foto's.

Deze opvatting is ook wel onderbouwd door te verwijzen naar de geleidelijke vernieuwing van de oorspronkelijke

Afb. 7. Loosdrecht, Sypestein (gebouwd 1911-1927). Foto: RDMZ.

bouwstenen van onze kathedralen, een proces dat haast anaaloog is aan de voortdurende vervanging van onze eigen menselijke cellen. Tijdens de voortdurende regeneratie van het lichaam blijven we immers ook onszelf gelijk.

Jörg Traeger constateert in zijn pleidooi voor de herbouw van de Frauenkirche: 'Auch wenn es provozierend klingt und von Dogmatikern nicht gern gehört wird, sei festgestellt: Architektur ist notfalls ersetzbar. Sie steht und fällt nicht mit der Patina, die sie angesetzt hat. Auch ist sie nicht unbedingt identisch mit ihrem Baumaterial'.³⁰ Een scherper en duidelijker stellingname voor het primaat van het concept, de intentie, de partituur van de oorspronkelijke bouwmeester is niet denkbaar. Dergelijke stellingnamen domineren steeds sterker de monumentenwereld. In Duitse steden – men denke hierbij aan Keulen – worden momenteel de terughoudende consoliderende restauraties van kerken uit de jaren vijftig, met hun bescheiden aanvullingen in eigentijdse vormentaal, ongedaan gemaakt en vervangen door reconstructies van het oorspronkelijke ontwerp in historiserende vormen. Een getuigenis hiervan is ook de reconstructie van twee hoofdmonumenten van het Nieuwe Bouwen, Ouds Café De Unie en het bouwkeetje van het Witte Dorp. Beide werden herbouwd, op een andere plek dan waar ze oorspronkelijk stonden, en van de keet bestaan nu zelfs twee exemplaren. Hetzelfde gebeurde met de gehele wijk de Kiefhoek, ook in Rotterdam. M. Provoost schreef hierover: 'De wederopstanding van deze iconen van het modernisme hebben zij geheel te danken aan hun beeldwaarde. Daarmee is bewezen dat een monument eenvoudig nieuw *gemaakt* kan worden'.³¹ De schrijver toont zich hier wel erg wendbaar, en de algemene geldigheid van zijn stellingname kan gemakkelijk ondermijnd worden. Immers, deze objecten zijn 'aus einem Guss', overvloedig gedocumenteerd en verkregen in de korte periode van hun bestaan geen zichtbare sporen van wijziging of patina. Als iconen van de jongere bouwkunst zijn het atypische voorbeelden, experimenten met een haast museaal karakter en geen daden van monumentenzorg.³²

Monumenten kunnen niet eenvoudig nieuw gemaakt worden, alleen al omdat de sporen van de gang van het gebouw door de tijd een essentieel onderdeel uitmaken van het geheel, het mede maken tot het monument dat het in onze ogen blijkbaar is. Dat wordt bewezen door de bloei van de bouwhistorie, met haar soms geraffineerde en uiterst intelligente interpretaties van bouwsporen in gevels, vloeren en kappen.³³ Alle pogingen tot reconstructie door architecten en monumentenzorgers, hoe verfijnd en vakkundig ook, zijn gedoemd vroeg of laat als geraffineerde anachronismen herkend te worden.

Al in de vorige eeuw en kort na 1900 werden door denkers als J. Ruskin, G. Dehio en A. Riegl pleidooien gehouden voor het behoud van de zichtbare sporen van verval. In Nederland vindt men dergelijke getuigenissen in tijdschriften als *De Opmerker*, het *Bulletin van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond*, de *Nederlandsche Kunstbode*, *Architectura* en *De Bouwwereld*. In 1879 polemiseerde de Zutphense rechter J. VerLoren met Victor de Stuers en publiceerde een proeve van restauratiebeginselen. De rechter noemt monumenten 'een authentieke bron [...] om den geest te leeren kennen van den tijd, van het volk, van de streek waarin het gebouw is gesticht' en bepleit het behoud van half vergane lijnen en ornamenten in oude muren.³⁴ In 1884 publiceerde de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst tot afgrijzen van Victor de Stuers een vertaling van het pleidooi tegen de gangbare restauratiewijze van de Engelse Society for the Protection of Ancient Buildings, dat de gebouwen zag 'als eerbiedwaardige en leerrijke voorwerpen van studie'.³⁵ Hierop volgde twee jaar later, in 1886, Weissmans befaamde lezing voor het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, onder de kop 'Moderne antiquiteiten' gepubliceerd in *De Opmerker*. Hij celebreert het patina: 'Gij allen hebt wel eens een gebouw zien restaureren. Deed het u niet weemoedig aan, als gij het gebouw met zijn door de eeuwen gebruikte bakstenen, met zijn heerlijk getinte bergsteen, soms met mos begroeid, achter steigers zaagt verdwijnen? Als er dan genoeg gehakt en gebikt was, werden de steigers weer weggenomen en kwam het gebouw weer voor den dag. Nieuw en net, maar tegelijkertijd akelig koud zag het er nu uit. Waar bleef de *patina* der eeuwen? Zij is voor goed verdwenen'.³⁶ De bouwsporen en het patina, zichtbare tekenen van de inwerking van de tijd op het gebouw, laten het verleden ervaren en voelen, scheppen voor ons de band met het monument en laten ons als spoorzoekers even de geschiedenis meeleven. Vandaar dat VerLoren het in 1879 oneens was met de radicale aanpak van de Hoornse Oosterpoort³⁷, dat voorzitter W. Croockewit van de Amersfoortse oudheidkundige vereniging Fléhite zich in 1911 verzette tegen de radicale vernieuwing van de oude muren van het Bloklandsgasthuis en dat stadsarchitect J.J. Weve tussen 1904 en 1906 de "Karolingische" kapel op het Valkhof op uitermate terughoudende wijze restaureerde. Alle bouwsporen en materiaalverschillen bleven gehandhaafd en ontbrekende onderdelen werden niet opnieuw aangebracht.³⁸

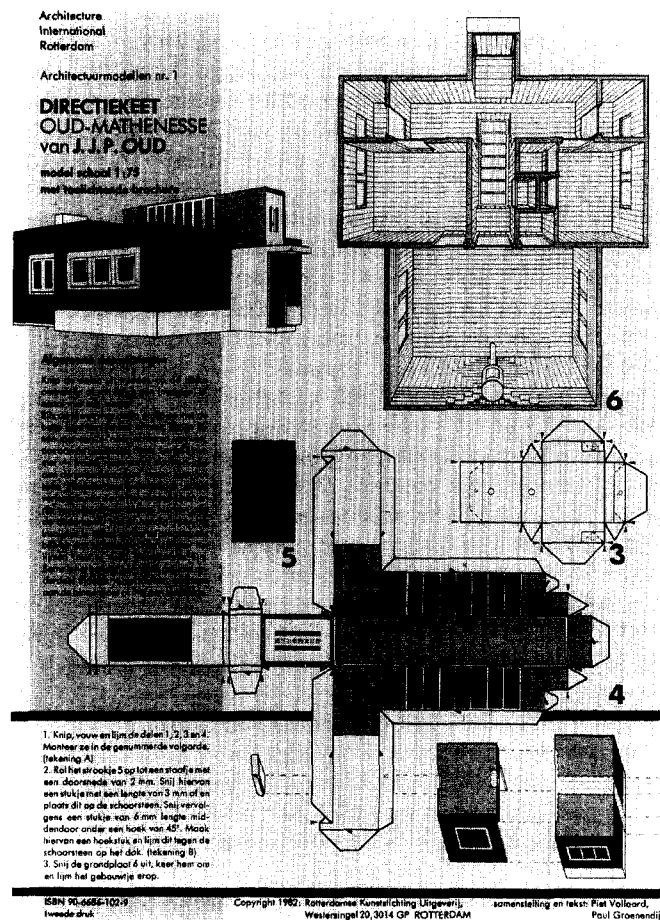
Bij een herbouw, hoe zorgvuldig ook, kunnen de sporen van de tijd niet nagebootst worden, bouwsporen worden dan onherroepelijk een stilering, een karikatuur van de geschiede-

nis, zoals de pijlers van de Utrechtse Nicolaïkerk sinds 1978. Ook wanneer het gaat om een schepping van de hand van een befaamd architect, een object waarbij het architectonisch concept inderdaad als in een partituur vastligt in originele tekeningen, zullen de wijzigingen tijdens de bouw en de soms subtiele, maar markante persoonlijke handschriften van de uitvoerende vaklieden verloren gaan. In veel gevallen wijkt het gerealiseerde gebouw sterk van de bewaarde tekeningen af. Het is tijdens de werkzaamheden aangepast, doordat in een levendige wisselwerking tussen ontwerper en uitvoerders interpretaties zijn ontstaan die het gebouw leven en kwaliteit geven. Ingrijpende reconstructies als de westbouw van de Gertrudiskerk te Nijvel, het koor te Oosterland en de schipmuren van de Janskerk te Utrecht missen deze overtuigingskracht. Zij ontberen de interactie tussen het materiaal en de tand des tijds, die met verval en patina ook kleur, sfeer en historische kwaliteit brengt, en vertonen een stijlzuiverheid die buiten de bladzijden van de architectuurhistorische handboeken zelden wordt aangetroffen. In de herbouw van kasteel De Haar heeft Cuypers welbewust een beeld van de ontwikkeling van het gebouw trachten op te roepen door het aan-

brenge van stijlverschillen en het zorgvuldig handhaven van de omvangrijke bestaande fragmenten met een heterogene kleur en sfeer. Deze werkwijze werd in de toenmalige architectuurtijdschriften onmiddellijk bekritiseerd. Het eens omstreden gebouw heeft ruim honderd jaar na dato als manifestatie van de historiserende restauratiepraktijk inderdaad een nieuwe monumentwaarde opgebouwd, wat overigens geen vrijbrief hoeft te zijn voor optimistische architecten en monumentenzorgers om elders door herbouw en nieuwbouw van monumentale ruïnes te gaan preluderen op toekomstige monumentwaarden.³⁹

Van de Valkhofburcht is de donjon of reuzentoren het enige onderdeel dat in silhouet en vormgeving getuigde van een groots architectonisch concept. Het is dit onderdeel van de burcht dat het meest leeft in de harten van de voorstanders van herbouw. Wanneer de documentatie niet zo schaars was, zou deze toren als architectonische schepping gereconstrueerd kunnen worden. Omdat evenwel, zoals Temminck Groll heeft aangetoond, de partituur van het muziekstuk alleen bestaat uit onderling tot in detail volledig afwijkende tekeningen, zal het op te roepen architectonisch concept slechts een min of meer impressionistisch silhouet, een schaduwbeeld, een fantoom zijn.⁴⁰ De historische betekenis van de burcht, zoals zij zich aan de voet van de reuzentoren over de gehele Valkhofheuvel uitstreckte, was dan ook eerder gelegen in de materialisatie van haar geleidelijke groei, als een lappendeken van materialen, naden, bogen, scheuren, raam- en deuropeningen uit verschillende tijdperken. De burcht kende ongetwijfeld analoog aan een geologische formatie vele betekenislagen, elkaar opeenvolgend in de tijd. Elke ambachtsman werkte de bouwplannen op zijn eigen wijze uit, met een variatie binnen identieke motieven, die door herbouw, nieuwbouw of nabootsing niet meer gereproduceerd kan worden. Hetzelfde geldt voor de bouwsculptuur, de kleurstelling en de decoratieve uitmontering van zalen en kamers. De oude betekenis zijn niet meer op te roepen.

Een volledig eigentijdse aanvulling van de bestaande bouwvallen, een werkwijze die genoemd wordt door Jo Coenen, een der uitverkoren architecten, is in de ogen van bouwkundigen denkbaar en realiseerbaar en betekent een voortzetting van de bouwgeschiedenis van het bestaande geheel. Coenen spreekt van een gebouw dat van veraf herinnert aan het verleden, maar 'naarmate je dichterbij komt zullen eigentijdse elementen meer naar voren komen'.⁴¹ Het is echter de vraag of een dergelijke evocatie in eigentijdse materialen op overtuigende wijze mogelijk is. C. Peeters merkte in 1988 op dat dergelijke plannen bij architecten snel opkomen: 'Maar dat leidt gemakkelijk tot een kinderachtig spel met transen en kantelen of tot een brutale opstapeling van knoestige massa's als die van het raadhuis in en op de burcht van Bensberg (Rheinland) door Gottfried Böhm (in 1967 voltooid) of tot de postmodernistische ego-trips van Aldo Rossi of James Stirling, die oude vormen ironiseren en uit balans toepassen in nieuwe ruimtelijke fantasieën. Het publiek dat eenmaal in perscampagnes de herbouw van een feodale burcht voorgespiegeld heeft gekregen, zal door zulke vormen eerst ver-

Afb. 8. Architectuur als 'bouwplaat': J.J.P. Oud, Directieket Oud Mathenesse. Rotterdamse Kunststichting Uitgeverij, 1982.

bluft, maar weldra teleurgesteld zijn.⁴² In een dergelijk geval is er sprake van een nieuwe schepping, van eigentijdse architectuur, die de gang door de tijd nog niet heeft doorgemaakt, waarbij de vraag rijst of een dergelijk experiment wel per se op de Valkhofheuvel moet plaatsvinden. De bouwgeschiedenis van het park en de bestaande bouwvallen wordt inderdaad voortgezet, maar ook Coenen waarschuwt zelf reeds dat iedere ingreep vanzelfsprekend vernietiging inhoudt en heel goed overdacht moet worden.

De historische ervaring, nostalgie en emotie

Van groot belang in het debat is de belevingswaarde van het monument, de emotie die het bij de beschouwer teweeg brengt. M. Metschies beriep zich hierop toen hij in 1992 positie koos voor herbouw van verdwenen monumenten: 'Der

Preis für die Hervorkehrung des dokumentarischen Charakters und des urkundlichen Quellenwertes ist die Vernachlässigung der übrigen Denkmalwerte, vor allem der emotionalen Dimension...'⁴³ Het kan niet ontkend worden dat de belevingswaarde van een monument versterkt, veranderd of zelfs teruggewonnen kan worden door aanvulling of herbouw van verdwenen onderdelen. Men denke hierbij aan de Amsterdamse Olofskapel, die sinds enkele jaren met haar hoge kappen en het al in de vroege negentiende eeuw verdwenen torentje weer deel uitmaakt van het stadsbeeld of aan de enkele straten verder in oude staat herrezen koepel van de ronde Lutherse Kerk. De belevingswaarde van de Utrechtse Domkerk is wezenlijk veranderd door het aanbrengen van pinakels op de luchtboogstoelen, waarvan betwijfeld kan worden of ze ooit aanwezig waren.⁴⁴

Bij de neobarokke Amsterdamse Sint-Nicolaaskerk van A.C. Bleys zal de sfeer van het interieur hersteld worden door het terugplaatsen van de glas-in-loodramen in de vieringkoepel, zoals al eerder zijn Sint-Cyriacuskerk in Hoorn de kleurstellingen terugkreeg die onder witsellagen verborgen zaten. Om een monument weer beleefbaar te maken voor de moderne beschouwer zijn soms ingrepen nodig in de historische substantie, ingrepen die veelal de educatieve waarde verhogen en de aandacht van een breed publiek trekken, waardoor ook de toeristische betekenis van een oude binnenstad opgewaardeerd wordt. Het is echter de vraag waar de grens ligt tussen herwinnen van de oude waarden en het scheppen van nieuwe waarden, die hun historische betekenis nog zullen moeten bewijzen. Het maakt een groot verschil of het gaat om het weer in het zicht brengen van overgewitte schilderingen of herplaatsen van op zolder bewaarde glasramen, ofwel om het 'herstellen' van reeds eeuwen geleden verdwenen zaken. Wordt dan niet teveel van de echtheid van het monument en zijn wordinggang vervalst, wordt het stadsbeeld niet als in een zelfbedieningswinkel tot koopwaar, opgeofferd aan de eisen van het toerisme en de smaak van een breed publiek?

De historische ervaring onderscheidt zich van nostalgie door de authentieke emotie. Deze kan alleen opgewekt worden door het zien van echte, oorspronkelijke monumenten en niet door nabootsingen. Niet dat deze geen indruk kunnen maken, maar de gevoelens die het Archeon, het geraffineerde archeologische park Xanten of de hagelwitte Utrechtse kerken bij hun bezoekers oproepen, zijn niet te vergelijken met kleur, geur en atmosfeer van een authentiek arbeiderswoningje, met de torenspits van Mont-Saint-Michel oprijzend over de heuvelrand of iets simpels als het iriserende late zonlicht, spiegelend in de gebobbelde ruitjes van een schuifraam in een achttiende-eeuws boerenhuis. De werkelijke historische ervaring is meer dan nostalgie, meer dan het terugverlangen naar een verleden dat geïdealiseerd wordt en nooit werkelijk meebeleefd is.

Kunnen we een historische en emotionele band hebben met een gebouw dat al 200 jaar weg is? De in 1993 overleden Duitse architectuurhistoricus Hanno-Walter Kruft oordeelde scherp en fel: 'Rekonstruktionen sind historische Nostalgien

Kolom 1 verwijst naar: Het Valkhof te Nijmegen
Cat. Kunsthierit gem. Nijmegen 3, Nijmegen
1904, p. 150 e.v.
Kolom 4, 7/m2: aantallen en soorten
elementen van boven naar beneden.

1	2	3	4	5	6	7	8
REUZENTOREN VALKHOF NIJMEGEN							
nr	schilder/ tekenaar	jaartal	kanalen v. boven	zone onder nr. beneden	kantelen op. band.	vensters hoofduur	veelicht- hoofduur
1	omb.	1575	5	boog.	op. band.	3	2
79	(+3) Feltman	1649	7		op. boog.	6 kv. 3	3
89	v. Gozen	1641	6	band.	op. boog.	5	3
P74	(Aidem)	1641	6		boog.	4 3kv	3
8b	(?)	1648	2	boog.	op.	4	3
12	Cuyt	1651	5		boog.	band.	3
P84	(Tan.B)	1655	7		boog.	7 kv. 3	3
17	omb.	1662	8	boog.	op. band.	6 kv.(z)*	2(z)
25	Waterloo	XVII B	7	boog.	op. band.	5 kv.	3
39	Rachman	XVII B	7	boog.		4 kv. 3 op.	3 of 4
P45	v.d. Heulen	1672	7		boog.	band.	6 kv. 3
43(+42)	v. Oijft	XVII B	8	boog.	op. band.	5 kv. 3	3
44	v. Cell	1683	8	boog?		band.	6 kv. 3
49	Reidemaker	ca. 1700	7		boog.		4(z)*
55	Berckenboom	ca. 1700	8	boog.	op. band.	6 kv.(z)*	2(z)
57	Pronk/R.	1733	8			5 kv. 3	3
58	" / Ph.	1741	-	boog.		band.	6 kv.
60f	"	1728	-	boog.		band.	4
61	"	v. 1733	-	boog.	op.	band.	6 kv.(z)*
66	Spilman	XVIII B	-	boog.		band.	5 kv. 3
70	v. Liender	1752	-	boog.	op.	band.	6 kv.(z)*
75	Hoogers	1776/88	-	boog.		band.	6 kv.
82	"	1756	-	boog.	op.	band.	6 kv.
91	Kruseman	1756	-	boog.	op.	band.	6 kv.(z)*

TOELICHTING: boog. = boogfries. op. = openingen reeks apuur.
band. = horiz. band m. overkraging. kv. = klein venster. } tingen
(z) = 2zijdig; overige gesevens betreffen de noordgevel.
CONCLUSIES - kantelen: gemiddeld 7, verdrw. beg. XVIII (1726?)
- vrijwel steeds boogfries boven band, vaak openingen dertussen.
- Noordgevel éven vaak 5-7 kv. deel van 2 vensterreken als van 2
venster reeksen !! 2zijdigveel steeds 6 kv. boven 2 veelichten.
(kolom 8) * C.L. TEMMINCK GROLL 10.88

Afb. 9. Herbouw van welke burch? C.L. Temminck Groll, Inventarisatie van details aan de Reuzentoren op historische afbeeldingen, 1988.

Afb. 10. Leper, Ruïne van de Lakenhal, 1918. Afbeelding in: Herman Stynen, Georges Charlier en Ans Beullens, *Het verwoeste gewest 15/18*, [Brugge 1985].

von Menschen, die mit ihrer Geschichte nicht fertig werden und sich den Schein einer anders verlaufenen Geschichte vor Augen führen wollen. Rekonstruktionen sind ein Symptom für das Phänomen, das Alexander und Margarethe Mitscherlich bereits 1967 als "Die Unfähigkeit zu Trauern" beschrieben haben.⁴⁵ Monumenten moeten in hun echtheid, in hun historische substantie behouden blijven, omdat ze in die vorm een dunne en breekbare band vormen met onze geschiedenis. Als onvervalste getuigen kunnen ze ons inspireren tot nieuwe vormen van omgaan met onze bebouwde omgeving, tot betere architectuur en stedenbouw en tot het invoelen van hoe het werkelijk geweest is.

Nabootsingen, hoe geraffineerd ook, kunnen dat doel niet dienen, omdat ze ons inlevingsvermogen en onze gevoelens niet voldoende prikkelen: een echt monument is eenmalig. Ze kunnen echter zinvol zijn, wanneer het gaat om het laten voortleven van unieke bouwwerken met symboolwaarde, bepalend voor het beeld van een stad of dorp, die door een grote calamiteit verloren zijn gegaan en daarenboven nog een plaats hebben in het geheugen van de levende generatie. Een

dergelijke reconstructie is mogelijk, wanneer er een goede documentatie aanwezig is en wanneer er geen bestaande waarden verloren gaan. De toren van de San Marco in Venetië, de lakenhal in Leper en de binnenstad van Warschau zijn op deze wijze opnieuw verrezen, zoals de brug van Mostar ongetwijfeld herbouwd zal worden. Deze nabootsingen kunnen zonder twijfel sterke emoties oproepen bij hun bezoekers. Het gaat echter niet meer om daden van monumentenzorg, maar om nieuwe scheppingen op oude plekken, die de vorm van de verdwenen monumenten weer oproepen.

Deze uitgangspunten gaan voor de Valkhofburcht amper op. Het ontbreken van de burcht en de inrichting van het huidige park roepen de emotionele herinnering op aan het politieke sloopbesluit van 1796. De door de tuinarchitect subtiel geëncèneerde leegte is het monument van een al sinds generaties verdwenen monument dat onvoldoende gedocumenteerd is en eigenlijk alleen nog beleefd kan worden door de magistrale schilderijen van Jan van Goyen en de prenten van Hendrik Hoogers. Het wandelen rond en door een nieuw gebouwde burcht zal in het beste geval leiden tot respect voor een geraffineerd opgeroepen historiserend decor of waardering voor nieuwe architectonische kwaliteiten, maar zal nimmer een historische ervaring kunnen zijn. Het gebouw zal zijn monumentwaarde in de komende eeuwen op een moeizame wijze dienen te bevechten.

Het verlangen naar de Valkhofburcht, naar het silhouet van Nijmegen van voor 1795, lijkt een symptoom van onvrede met de manier waarop heden met de waarden van de historische stad wordt omgegaan. Nog steeds dreigen waardevolle overblijfselen uit het verleden te verdwijnen of onherkenbaar van karakter te veranderen. Het verlangen naar de Valkhofburcht moet een verlangen blijven en omgebogen worden tot een signaal om behoedzamer met het verleden om te gaan. De woorden van A.W. Weissman uit 1910 zijn nog steeds actueel: 'Waarom wordt een ruïne herbouwd? Is er behoefte aan kasteelen, hetzij dan in Romeinschen of Middeneeuw-schen trant? Natuurlijk heeft de twintigste eeuw die niet noodig; men bouwt ze alleen voor de aardigheid. Voor de aardigheid verrezen de kasteelen van koning Lodewijk II in Beieren, voor de aardigheid liet de Duitse keizer ruïnes weder opbouwen, voor de aardigheid werden de Grafelijke Zalen in Den Haag vernieuwd, voor de aardigheid staat het huis De Haer in de weilanden van Utrecht. Welke reusachtige bedragen aan het restaureeren van zulke gebouwen, hetwelk met vernieuwing gelijk staat, besteed moeten zijn, begrijpt zelfs de leek. Die bedragen hadden kunnen dienen voor andere doeleinden, zij hadden gebruikt kunnen worden, om de hedendaagsche kunstenaars in staat te stellen te toonen wat zij vermogen'.⁴⁶

3. De gevolgen: herbouw en de geheimen van de ondergrond, de monumenten en het park

Geheel los van het antwoord op de vraag of een 'herbouw' van de Valkhofburcht op grond van de beschikbare gegevens wel verantwoord is, zal men zich ook de vraag moeten stellen

of het oprichten van een groot bouwwerk ter plaatse van het huidige Valkhofpark wel wenselijk is. Er is immers geen sprake van dat er gebouwd gaat worden in een maagdelijke omgeving, maar binnen de cultuurhistorische context van twee millennia. Een grootschalig bouwproject zal – hoe dan ook – ernstige consequenties hebben voor de bestaande waarden van het cultuurlandschap. We moeten hier onderscheiden tussen de met het blote oog niet direct zichtbare archeologische waarden – het terrein is van rijkswegen beschermd als archeologisch monument – en de waarden die de spaarzame nog bestaande resten van de voormalige burcht vertegenwoordigen alsmede de door de tijden heen meegeëvolueerde overblijfselen van een na de afbraak van de burcht hier aangelegd park in romantische landschapsstijl. Beide elementen, zowel de architectuur(fragmenten) als de parkaanleg, genieten overigens rijksbescherming.

Vanuit archeologisch oogpunt bezien, mag het Valkhof wel het Troje van Nijmegen genoemd worden: hier, op een strategisch gelegen heuvel hoog boven de rivier, met een ook vandaag nog betoverend uitzicht op het stroomgebied van Rijn en Waal, vestigden zich achtereenvolgens Kelten, Bataven, Romeinen en Franken en bouwden Karolingers, Ottonen en Hohenstaufen hun residenties. Hier lag het bij Tacitus genoemde *oppidum Batavorum* en het *Batavodouron* van Ptolemaeus. Dit was de plek waarvan Einhardt, Karel de Grote's contemporaine biograaf, zegt dat de keizer er een schitterend paleis bouwde 'te Nijmegen boven de rivier de Waal, die het eiland der Bataven zuidwaarts omspoelt', hetzelfde 'zeer fraaie paleis' dat keizer Frederik Barbarossa volgens een andere chroniqueur in 1155 'op de meest passende wijze herstelde'.⁴⁷

De bouwgeschiedenis van de opeenvolgende vormen van bebouwing op het Valkhof is een van de best bewaarde geheimen van Nijmegen. Door de continuïteit sinds de prehistorie op een terrein van beperkte omvang heeft iedere tijd er zijn sporen achtergelaten en is er een uiterst complex patroon en een ingewikkelde gelaagdheid in bewoningsresten ontstaan.

Afb. 15. Cornelis Pronk, De absis van de Sint Maartenskerk in haar oorspronkelijke context. Pen en penseel, grijs gewassen, 1728. Coll. Nijmeegs Museum 'Commanderie van Sint-Jan'.

Daarbij is de aarde meer dan eens grondig omgewoeld; laatstelijk in de jaren van de afbraak van de burcht, waarbij ook de fundamenteën, voor zover ze uit het waardevolle tufsteen bestonden – en dat zijn dus die uit de tijd van vóór de introductie van de baksteen, rond 1300 –, grotendeels zijn uitgedbroken. Alleen daar waar ze een grondkerende functie bezitten, moest men ze noodgedwongen laten zitten. Dat is bijvoorbeeld het geval bij het enige restant van een ronde muurtoren uit de twaalfde eeuw, die de statische beveiliging aan de steile noordhelling biedt voor een ander beroemd monument: de lange tijd als 'Karolingisch' betitelde veelhoekige kapel, die kerkelijk gezien was toegewijd aan de H. Nicolaas en de H. Alexius en gebouwd moet zijn na de verwoesting van het koninklijke paleis ('een buitengewoon en onvergelykelijk bouwwerk') door Godfried, hertog van Neder-Lotharingen, in 1047.

Verder bevindt zich op het Valkhof nog de zogenaamde Barbarossaruïne, het restant van de in 1155 door Frederik Barbarossa ge- of verbouwde paltskapel. Het voortbestaan van de beide kapellen is te danken geweest aan de Nijmeegse jurist mr. Johan In de Betouw, die ze geheel in de traditie van de hardnekkige mystificatie als vermeende 'heidensche' relictten uit de Oudheid – dus als Romeinse tempels – beschouwde en van de slopers wist terug te kopen om ze als monumenten voor de stad te bewaren.

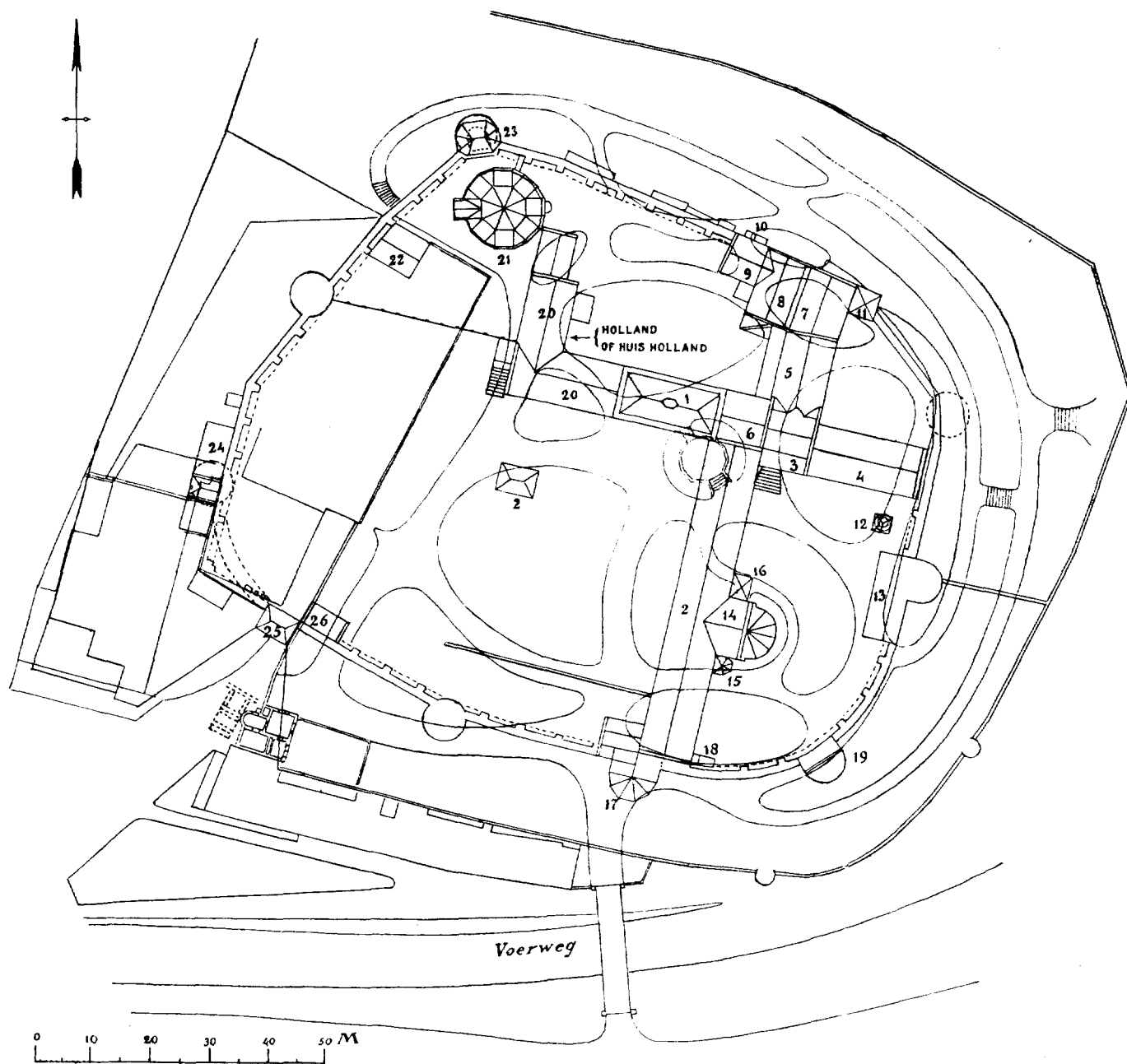
Eveneens bewaard gebleven, zijn de – sterk gerestaureerde – resten van een stadsmuur om het Valkhof uit het tweede kwart van de veertiende eeuw, waarin nog twee halfronde, van schietgaten voorziene torenfragmenten. De muur vervult tegenwoordig een grondkerende functie.

Opmerkelijk, want onverwacht, is de aanwezigheid van een betonnen bunker uit de Tweede Wereldoorlog, aan de noordzijde van het plateau gebouwd door de Duitse bezetting en het meest recente bewijs van de door de eeuwen heen kennelijk onverminderd strategische betekenis van de plek.

Indien het project tot herbouw van de burcht op het Valkhof nu doorgang zou vinden, heeft dat niet alleen ernstige consequenties voor het bodemarchief, maar ook voor de nog resterende monumentale bebouwing alsmede voor het huidige park.

Archeologie

Zoals uit het voorafgaande duidelijk geworden mag zijn, herbergt het Valkhof een schat aan informatie over het ontstaan van Nijmegen; immers, hier op de plaats van de voormalige burcht ligt de kiemcel van waaruit zich de stad ontwikkelde heeft. Het herbouwplan benadrukt weliswaar dat een wetenschappelijk verantwoorde opgraving aan de uitvoering van het bouwplan vooraf dient te gaan. Daarbij wordt echter voorbijgegaan aan de nare bijkomstigheid dat het bodemarchief slechts eenmaal 'gelezen' kan worden. Een opgraving betekent immers tegelijk de vernietiging ervan. De geschiedenis van de archeologie heeft inmiddels geleerd dat iedere generatie andere vragen stelt, andere interesses heeft. Nog slechts enkele decennia geleden ging alle aandacht uit naar

Afb. 16. Afbeelding uit Paul Leendertz, Het Valkhof te Nijmegen. Dertien afbeeldingen en een kaart met bijschrift. Arnhem 1930. 'Plattegrond van het Kasteel. Met den tegenwoordigen toestand in rood. Gestippeld hetgeen nog onder den grond aanwezig is.'

het Romeinse verleden en stonden de middeleeuwen en alles wat later kwam daarbij ver in de schaduw. Bij alle wetenschappelijke onderbouwing ziet men vaak alleen wat men zoekt: is dat het grafveld uit de Bronstijd, de laat-Romeinse vesting, het Karolingische paleis of de Staufische palts? Zijn het de geologische structuren, de maatschappelijke veranderingen of de planologische ontwikkelingen? De archeologi-

sche site van het Valkhof heeft eenvoudigweg teveel importantie om in één keer op de schop genomen te worden. Daarbij zou men zich bovendien de vraag moeten stellen of een complete opgraving – en dus vernietiging – wel wenselijk is. Zou het niet veel gepaster zijn te trachten op een behoedzame wijze het geheim van het Valkhof te ontrafelen, waarbij men als een chirurg hier sondeert, daar een gerichte sleuf trekt en

alle denkbare geavanceerde meet- en kijkmethoden inzet om een zo compleet mogelijk beeld te krijgen, zonder dat het Valkhof zelf in zijn materie wezenlijk aangetast wordt. Een dergelijke aanpak zou onzes inziens stroken met de piëteit waarmee een plek als het Valkhof sinds de sloping behandeld is en die het ook in de toekomst verdient. Een nog in het positivisme van de negentiende eeuw wortelende houding ten opzichte van de materie doet geen recht aan de tot mystificatie prikkelende aura die rond het Valkhof hangt en waarvoor – zo is inmiddels gebleken – niet iedere bestuurder en projectontwikkelaar een zintuig heeft. De toegeving van de laatsten dat nog in de bodem aan te treffen fundamenten en dergelijke in de nieuwbouw geïncorporeerd kunnen worden, kan amper serieus genomen worden: de huidige bouwvoorschriften staan niet toe dat een gebouw van een dergelijke omvang als men zich voorstelt gegrondvest wordt op de authentieke, maar ongetwijfeld brokkelige of rudimentaire resten van vele eeuwen geleden.

Een herbouw betekent dus hoe dan ook de totale vernietiging van alles wat zich in de bodem bevindt – en dat is veel meer dan de 30 procent bebouwd oppervlak die de initiatiefnemers ons voorspiegelen. Immers, een ruim areaal rondom de rooilijn van het gebouw zal te lijden krijgen van de bouwwerkzaamheden, van de maatregelen die moeten genomen worden om de statische veiligheid in de Valkhofheuvel te garanderen en om de aanleg van leidingen en aan- en afvoeren mogelijk te maken.

Monumenten

De consequenties van een mogelijke herbouw van de burcht zijn voor de bestaande monumentale bebouwing al evenmin gering. De als centraalbouw op zichzelf staande Sint-Nicolaaskapel komt er in de plannen nog het beste vanaf, al zal zij in het niet vallen bij de cyclopische dimensies van de gereconstrueerde donjon of reuzentoren.

Afb. 17. Het Valkhofpark in de eerste decennia van zijn bestaan. Gerardus Johannes Bos, Het Hof, lithografie door P.W.M. Trap, uit: G.J. Bos, Gezigten van Nijmegen ... 1856. Coll. UB Leiden.

Afb. 18. Een van de allereerste foto's van het Valkhofpark, 1871. Coll. Gemeentearchief Nijmegen.

Ernstiger wordt het met het nu als ruïne overgeleverde restant van de Sint-Maartenskapel, die als de eigenlijke paltskapel beschouwd moet worden. Zij was volgens de beschikbare afbeeldingen ingebouwd in de lange, noord-zuid verlopende paleisvleugel. Maar zelfs een leek kan zien dat de uit tufsteen opgetrokken kapel veel ouder is dan de bakstenen gevels die haar aan weerszijden omsloten. De vraag rijst dan, hoe de aansluiting in het interieur is geweest. Voor de herbouwers buitengewoon interessant is het te weten dat de absis van de Sint-Maartenskapel zoals die zich nu vertoont het resultaat is van een of meer verbouwingen. De sporen van een later ingebrachte, op gewelven rustende vloer hebben er in het verleden aanleiding toe gegeven te spreken van een dubbelkerk, een kerk in twee verdiepingen, maar het kan ook een kerk met een krypte zijn geweest. Er zijn zelfs wetenschappers die er helemaal geen kerk, maar een hoge, wereldlijke troonzaal voor de keizer in zagen en in de lage onderkrocht een manege aanwelen. De proportionering van de buitenzijde van de absis door middel van lisenen en friezen vertoont, vreemd genoeg, precies het omgekeerde beeld: een hoog benedendeel en een lage bovenzone. Kortom, het is volsterkt onduidelijk hoe de binnenruimte eruitgezien heeft en hoe men zich de aansluiting op de paleisvleugel moet voorstellen. Toch zal er bij een herbouw een keuze gemaakt moeten worden, een keuze die alle andere opties in één keer ongeldig verklaart. Bovendien zal een bouwkundige inpassing van de ruïne in een reconstructie van de laatst bekende fase onherroepelijk een aantasting van het bestaande muurwerk betekenen en het zicht op de dwarsdoorsnede, zoals men die nu heeft, ontnemen.

Datzelfde geldt *mutatis mutandis* voor de overige resten van torens en ommuring.

Het park

Een lange tijd – en ook nu nog vaak – veronachtzaamd aspect van de te beschermen waarden op het Valkhof wordt ge-

vormd door de aanwezigheid van de resten van een landschapspark in romantische stijl.⁴⁸ En dan spreken we nog niet eens over de ecologische waarde als ‘groene long’ midden in de versteende stad – dat valt buiten het bestek van dit tijdschrift –, maar over de cultuurhistorische waarde.

De afbraak van de burcht was nog maar net een feit, toen in 1797 het terrein ‘op verzoek der Stad Nijmegen, aan dezelve door de Landschap afgestaan [werd] om op eene luisterrijke en voor de Stad voordeelige manier te kunnen worden beplant, en tot een wandelplaats aangelegd, tot genoegen en ten gemeenen gebruike der Burgeren en Ingezetenen’.⁴⁹ Daarmee is het Valkhof het oudste openbare stadspark in landschapsstijl van Nederland en behoort het tot de alleroudeste in Europa.⁵⁰ Als tuinarchitect wordt in datzelfde jaar in de raadsstukken genoemd ‘den beroemden Architect Zoker’, met wie niemand anders dan Johann David Zocher sr. (Straatsburg 1763-1817 Soestdijk) bedoeld kan zijn. Hij werkte enigszins in de stijl van de grote theoreticus op het gebied van de tuinarchitectuur C.C.L. Hirschfeld, die al in zijn tussen 1779 en 1785 verschenen *Theorie der Gartenkunst*⁵¹ de inrichting van openbaar toegankelijke parken voorstelde – tot dan toe werden parken uitsluitend voor privé-gebruik aangelegd rond adellijke huizen of op koninklijke domeinen – die behalve een recreatief ook een ethisch en een didactisch doel zouden moeten dienen.

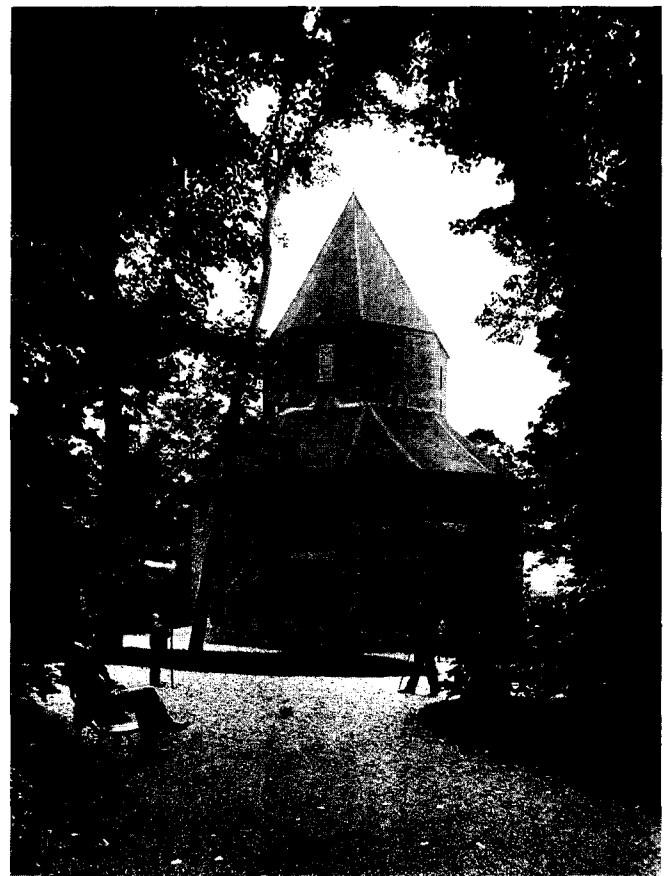
Op de eerste plaats zouden zulke parken de stadsbewoners de natuur lokken en hen verre houden van verderflijke uitspattingen in de stad. Bovendien zou de zedelijkheid van de verschillende standen versterkt worden; hier ontmoetten zij elkaar immers op ongedwongen wijze, wat de vriendelijkheid en hulpvaardigheid over en weer zou bevorderen. En vervolgens diende het stadspark ook een middel te worden in de opvoeding van het volk. Het park zou iets moeten vertellen over de geschiedenis door middel van de plaatsing van merkwaardige gebouwtjes, gedenktekenen of leerzame en vermanende opschriften, die gewag maken van historische feiten. Daaraan zou de geest van het volk zich kunnen laven.

De situatie die Zocher op het Valkhof aantrof, kwam bij uitstek tegemoet aan de smaak van de tijd. Het hier door hem in 1799 aangelegde en in 1832 door Hendrik van Lunteren vrij ingrijpend gewijzigde park is dan ook een schoolvoorbeeld van een landschapspark in de stijl van de romantiek, en de ruïne van de Sint-Maartenskapel speelt daarin een hoofdrol.

Het park bestaat in hoofdzaak uit een krans van hoogopgaand geboomte – aanvankelijk van gelijkvormige Italiaanse populieren en daarin een navolging van het in 1778 als populiereiland vormgegeven graf van J.J. Rousseau in het park van Ermenonville – die in zijn massawerking de herinnering aan de burcht levend houdt. De feitelijke afwezigheid van de burcht wordt gesymboliseerd door een ovale open ruimte, een *locus sacer*⁵², die men bereikt via kronkelige paden en die uitmondt in de ruïne van de Sint-Maartenskapel. Zichtassen naar aandachtspunten buiten het park herinneren nog aan de formele tuinarchitectuur van de baroktijd. Het uitzicht op het omringende landschap is nadrukkelijk in het parkontwerp be-

trokken, zo bijvoorbeeld vanaf een vooruitgeschoven plateau met zitbanken vóór de Sint-Nicolaaskapel, die het dichte geboomte van het park als achtergrondcoulisse heeft gekregen. De ruïne is in het park, dat overigens geheel met het oog op de ruïne geconcipieerd is, op te vatten als een requisiet van het ‘the Picturesque’ (het Schilderachtige), samen met ‘the Beautiful’ (het Schone) en ‘the Sublime’ (het Verhevene) de drie pijlers van de romantische esthetica.⁵³

Het is een van de wezenskenmerken van de romantiek dat ze de menselijke geest projecteert in het landschap. Zo ontstaat er een wisselwerking tussen landschap en gemoedstoestand. In het park imiteerde men op een geconcentreerde manier het natuurlijk landschap en verzag het daarbij van betekenissen. Hoogteverschillen, slingerende paadjes, bruggetjes, afwisseling van groene open gazons met dichte bosschages vonden daarin evenzeer hun plaats als door mensenhand gemaakte zaken die door de natuur als het ware teruggenomen waren: ruïnes. De ruïne lijkt te willen zeggen: ‘Wat door de mens is opgebouwd, wordt door de natuur weer vernietigd’. Het vervallene wordt een thema in de kunst en fungeert als metafoor voor de vergankelijkheid. De voorliefde voor ruïnes

Afb. 19. De zogenaamde ‘Karolingische’ of Sint-Nicolaaskapel, nog niet gerestaureerd, in een ingekleurde foto van rond 1900. Coll. Gemeentearchief Nijmegen.

in parken ging zo ver dat men er zelfs toe overging kunstmatige ruïnes als *follies* op te bouwen, als echte ontbraken, bijvoorbeeld The Ruined Arch in Kew, Surrey (Engeland) uit 1760, of de Römische Ruine in het park van Schönbrunn, bij Wenen (1778).

De bedoeling van zo'n romantisch landschapspark vol verwijzingen was de wandelaar te beïnvloeden in zijn gedachten, zijn fantasie te prikkelen en hem stap voor stap te wijzen op de diepere waarden van het leven. Daartoe behoren behalve ruïnes ook grafmonumenten, treurwilgen of borden met opschriften. Het huidige Valkhof kent nog steeds twee van die teksten: *Hic stetit, hic frendens aquilas, hic lumine torvo / Claudius, ultrices vidit adesse manus en Quem dabis, haec possit qui dare cuncta locum?*⁵⁴ Oorspronkelijk bevonden zich nog het vermanende opschrift *Sint tibi mille oculi, sit tibi nulla manus* en de vrije vertaling daarvan: "Gij die hier het schoon komt roemen/houdt uw hand van loof en bloemen" op een houten poortgebouw. Opmerkelijk is op zijn minst het politieke opschrift bij een marmeren borstbeeld van keizer Napoleon, in 1811 geplaatst in de absis van de ruïne:

César et Charle magne revivent en Lui, dat begrijpelijkerwijs slechts een kortstondig leven bezat.

Bovendien laten afbeeldingen uit de begintijd van het park zien dat overblijfselen van de oude burcht als fragmenten van zuilschachten, kapitelen en gebeeldhouwde friezen uit de Romeinse, Karolingische en Staufische tijd op quasi-nonchalante wijze op het centrale gazon en in de onmiddellijke nabijheid van de ruïne neergelegd zijn.⁵⁵ Hirschfeld formuleerde het zo: 'De fantasie wordt door deze monumenten geprikkeld om zich te verliezen in voorstellingen die een geheime, maar rijke bron van genoeg en zoete melancholie bevatten'.⁵⁶

Dezelfde houding leeft ook bij Johan In de Betouw, de 'redder van de burchtkapellen', als hij zegt dat hij zijn necroloog van de burcht geschreven heeft 'ten einde in geheugnisse moge blijven een binnen dezer Stads muuren gewezen Rijks-Paleis, het welk zoo veele Keisers, Koningen en Vorsten onder zijn dak heeft geherbergd: zoo veele wetten aan het voornaamste gedeelte van Europa uit zijne geheimzaalen heeft voorgeschreven; en aan zoo veele alhier gele-

Afb. 20. Romeinse spolia als 'follies' in het nog jonge Valkhofpark. Detail uit de tekening van Hendrik Hoogers, Ruïne van een der Romeinse Capellen overgebleven van het Valkhof te Nijmegen, pen en penseel, grijs gewassen, 1805. Links de resten van de Sint-Maartenskapel, rechts de Belvedere, overblijfsel van de stadsomwalling. Coll. en foto: Nijmeegs Museum 'Commanderie van Sint-Jan'.

gerde Romeinen, en Batavieren, in de kindsheid dezes Volks, als eene Grenssterkte aan den linker arm des Rhijns en Gallischen Waal-oever, tot een verblijf heeft gediend: En om teffens, bij het betreden van den grond, de treurige puinhoopen te beschouwen als spreekende bewijzen van de vergankelijkheid der tijden, en van de onbestendigheid der menschelijke zaaken en aller aardsche dingen.⁵⁷ Zo riep de ruïne voor de bezoeker van het park gedachten en gevoelens op die, waren de gebouwen nog intact geweest, niet opgewekt zouden worden; het park was een plek van meditatie en melancholie.

Als nu de ruïne met de zo essentiële open ruimte ervóór wordt opgenomen in een vleugel van de nieuwbouw, neemt men het park zijn hart. De functie van de ruïne en de Sint-Nicolaaskapel gaat geheel verloren. De zichtassen verdwijnen en de *locus sacer* zal opgaan in een toeristenattractie. Van het oorspronkelijk parkconcept blijven alleen nog maar wat losse struiken en bomen op een binnenplaats over. Hoewel de initiatiefnemers van het herbouwplan het behoud van het park keer op keer verzekeren, gaan ze geheel voorbij aan het feit dat een park als het Valkhof uit veel meer bestaat dan uit een verzameling struiken en bomen. Kortom: herbouw van de burcht betekent de vernietiging van het park.

4. Aanbevelingen: ... en hoe nu verder?

Uitgaande van de veronderstelling dat de huidige drievoudige bescherming van het Valkhof, die als archeologisch monument, die als monument van geschiedenis en kunst, en die in het kader van het Beschermd Stadsgezicht Benedenstad, dit Europees topmonument ook in de toekomst zal weten te vrijwaren van aantasting en vernietiging, is het raadzaam om nu alvast aanbevelingen te doen voor het moment dat duidelijk wordt dat nieuwbouw op het Valkhof niet realistisch is.

Centraal in deze aanbevelingen staat de revitalisering van het park. In tegenstelling tot de Valkhofburcht was het oorspronkelijke Valkhofpark een typische vorm van *conceptual art*, waarbij de idee centraal staat en de uitvoering daarvan secundair is. Wat ligt er dan meer voor de hand dan het herstel van het in hoofdlijnen nog aanwezige landschapspark naar de situatie van het begin van de negentiende eeuw, dat wil zeggen: in zijn oude luister, compleet met al zijn verwijzingen en requisieten. Er zou dan een park ontstaan in de stijl van de Romantiek dat uniek voor Nederland is en een uitgelezen entourage zou vormen voor de beide burchtkapellen.

Concreet houdt de revitalisering het herstel van het in 1832 door Hendrik van Lunteren gewijzigde ontwerp in, met inbegrip van een uitbreiding in noordoostelijke richting door Lieven Rosseels uit 1886, een en ander wellicht volgens een opmeting uit 1926.⁵⁸ Daarbij zal voor de bepaling van details en de sfeer ook gebruik gemaakt moeten worden van de beschikbare contemporaine afbeeldingen, zoals die van Hendrik Hoogers. Daaruit kan alvast geconcludeerd worden dat er een verdichting van de beplanting, vooral van de onderbegroeiing, een heraanleg van smalle, kronkelende grindpaden en het

Afb. 21. Deel van een groot stenen grafmonument met de afbeelding van twee paarden en een paardenknecht. Eind eerste eeuw na Chr. Herkenbaar midden onder in de tekening van Hoogers. Coll. en foto: Provinciaal Museum G.M. Kam. Nijmegen.

in ere herstellen van het grote open gazon vóór de ruïne moeten plaatsvinden, met als doel het vergroten van het verrassingseffect.

Ter stimulering van gevoelens van melancholische aard bij het betreden van het park zou het gestoffeerd kunnen worden met afgietsels van de architecturale en sculpturale elementen, die oorspronkelijk afkomstig zijn van de burcht en nu bewaard worden in de Nijmeegse musea. De meest ideale toestand, die vanwege de kwetsbaarheid van het materiaal evenwel nooit bestaan zal hebben, vindt men in de tekeningen van Hendrik Hoogers. Het werken met afgietsels biedt nu eindelijk de mogelijkheid de typische sfeer van de romantiek hier te doen herleven.

Wil een tweede leven voor het Valkhofpark een kans van slagen hebben, dan zal ook de Sint-Nicolaaskapel daarin een functie moeten krijgen. Herinwijding voor de eredienst zal de kapel tot een levend monument maken. Te denken valt aan een gebruik ten behoeve van huwelijksluitingen, bij de jaarlijkse Maria-omdracht of gewoon om een kaarsje te branden.

Helaas is een dergelijke situatie in het huidig tijdsgewricht niet meer realiseerbaar zonder toezicht en vaste openingsuren in te stellen. Dit impliceert dat het park buiten die tijden afgesloten wordt, wat overigens vroeger ook gebeurde. Voor het toekomstige Museum Het Valkhof, op het naburige Kelfkensbosch gelegen, lijkt hier een toepasselijke rol weggelegd: het zou op de aanwezigheid van het monumentale park kunnen inspelen met een groots opgezet educatief programma, waarin de ontwikkeling en betekenis van de vroegere burcht en het huidige park worden belicht. Park en kapel blijven echter vrij toegankelijk.

Zo kan ook de wandelaar van de eenentwintigste eeuw tusschen van het gedruis van de drukke stad tot zichzelf komen, indien hij, net als zijn voorganger van twee eeuwen geleden,

‘op eene der zuilen rust, welke aan den voet der ruïne liggen, en nadenkt, dat op deze plaats hooge boomen, duizendkleurige bloemen, zandpaden en graszoden, den cedarhouten vloer, de rijkvergulde wanden, de zuilengangen vervangen hebben, welke gewaarwordingen bruischen dan niet in het harte?’⁵⁹

5. Naschrift

Op 10 juni jl. heeft de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen een vergunning tot het doen van proefboringen op het Valkhof ter voorbereiding van het herbouwproject geweigerd.⁶⁰ Daarmee lijkt een definitieve streep te zijn getrokken door de plannen van de Valkhofvereniging en de projectontwikkelaar. Deze gaan evenwel onverdroten voort ...

Noten

- 1 Thomas Jefferson, *Writings*, New York 1984, 633/634. Met vriendelijke dank aan dr. D. Nicolaisen, Nijmegen, die ons op dit citaat attendeerde.
- 2 Over de rol van Nijmegen in de legende van de Zwaanridder zie: Geert H.M. Claassens, “De Zwaanridder en Nijmegen, Brabantse politiek in de literatuur”, in: *Numaga* 38 (1991), pp. 19-40.
- 3 “De buitenmuren, het dak en den vloer [van de Sint-Nicolaaskapel] zijn welligt ten tijde van KAREL den grooten gebouwd, zoodat sommige oudheidkundigen gelooven, dat deze kapel vroeger zonder wanden was, en slechts als een hoofdaltaar der Batavieren en Romeinen moet beschouwd worden, waar zij, ter eere hunner goden, dagelijks offerden.” C.H. Clemens, *De stad Nijmegen en derzelve omstreken*, Nijmegen 1837, pp. 19/20.
- 4 Zie voor een overzicht over alle plannen sinds de afbraak van de burcht tot 1995: Willem Jan Pantus, “Fantastisch Valkhof, Tweehonderd jaar dromen over een verdwenen monument”, in: *Desipientia, Zin & Waan*, 2 (1995) 2, pp. 26-37; voor een presentatie van het herbouwplan van december 1995, inclusief de ambtelijke kanttekeningen: *Herbouw Valkhof-burcht, aandachtspunten notitie* (Gemeente Nijmegen, februari 1996); voor de presentatie van het herbouwplan voor een breed publiek: *Herbouw het Valkhof, het verleden voorbij* (bijlage weekblad *De Brug*, december 1995, ongedateerd, met computersimulaties). Citaten zijn, voor zover niet anders gekenmerkt, genomen uit de laatste publikatie.
- 5 Namelijk een afbeelding van de manege in een tot op heden onbekend deel van de burcht (W.J. Laquy, 1787, in: G. Lemmens (red.), *Het Valkhof te Nijmegen (= Catalogi van het kunstbezit van de Gemeente Nijmegen, nr.3)*, nrs. 211a en 211b).
- 6 *De Nijmeegse Stadskrant* 15 (1997), nr.3, p. 5.
- 7 Licht gevarieerd in: Lucas van Houtert, “Bouw Valkhofburcht verdeelt KUN. Ook bij wetenschappers staan gevoel en ratio tegenover elkaar”, in: *KU-Nieuws* 25 (1996), nr.29, p. 7.
- 8 Over de afbraak, zie: H. de Heiden, “De ondergang van de burcht”, in: *Het Valkhof te Nijmegen*, pp. 97-106.
- 9 Advies van prof.dr. C.J.A.C. Peeters, onder de titel “Herbouw van het Valkhof: een heilloze onderneming” afgedrukt in: *Valkhofforum*, congresbundel Nijmegen (= ARTillerie 6 (1988) nr.1), pp. 37-43.
- 10 Zie de brochure: *Stadsraadpleging Het Valkhof, rapportage*, Gemeente Nijmegen, april 1996.
- 11 Schrijven van de Staatssecretaris van O C en W, A. Nuis, aan het College van B&W van Nijmegen, dd. 24 januari 1997, zie elders in dit nummer.
- 12 *De Gelderlander*, 16 mei 1997.
- 13 [Steffie van den Oord], ‘Initiatiefnemers Valkhofburcht blijven onverdroten doorgaan’, in: *Gelders Dagblad*, mei 1997.
- 14 Vgl. *Denkmalpflege in Rheinland-Pfalz. Kopie, Rekonstruktion, historisierende Erneuerung. Tag der Denkmalpflege Rheinland-Pfalz und Saarland 1983. Jahresberichte 1982-1983*, Worms 1984; A. Hubel, ‘Denkmalpflege zwischen Restaurieren und Rekonstruieren’, *Zeitschrift für Kunsttechnologie und Konservierung* 7 (1993), 134-154. Bij ons het uitstekende: W.F. Denslagen e.a., *De tand des tijds. Restauratievademecum bijdrage 07*, 's-Gravenhage z.j.; ‘Het restaureren van gebouwen: algemene uitgangspunten’, *Restauratievademecum* 1991; A. Oosterman, ‘Authentiek gereconstrueerd’, *Archis* 1996, no. 6, pp. 30-31 en A. van der Woud, ‘De ethiek van de ont-houding. De beoefening van het niets-doen bij restauraties’, *Archis* 1996, no. 6, pp. 33-36. Over het debat onder restauratoren van schilderijen, beeldhouwwerken, etc.: N. Ex, *Zo goed als oud. De achterkant van het restaureren*, Amsterdam 1993.
- 15 H.-W. Kruff, ‘Rekonstruktion als Restauration? Zum Wiederaufbau zerstörter Architektur’, *Kunstchronik* 46 (1993), pp. 582-589, 585.
- 16 Zie W.F. Denslagen, *Omstreden herstel. Kritiek op het restaureren van monumenten. Een thema uit de architectuurgeschiedenis van Engeland, Frankrijk, Duitsland en Nederland (1779-1953)*, 's-Gravenhage 1987.
- 17 A.J.C. van Leeuwen, *De maakbaarheid van het verleden. P.J.H. Cuypers als restauratiearchitect*, Zwolle-Zeist, 1995. Het citaat van Cuypers is ontleend aan een onuitgegeven manuscript en te vinden op pp. 181-182.
- 18 *Beschrijving van de Grafelijke Zalen op het Binnenhof te 's-Gravenhage. In opdracht van den minister van waterstaat bewerkt door de Commissie van advies en uitgegeven door de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst*, 's-Gravenhage 1907.
- 19 Van Leeuwen, a.w., pp. 182-193.
- 20 W.-J. Pantus, *De Doornenburg. Een beknopte beschrijving van het kasteel en zijn bewoners alsmede een rondgang en een opgave van de relevante literatuur*, z.pl., z.j. [1996].
- 21 P.H. van Mensch, *De geschiedenis van kasteel-museum Sypenstein*, onuitgegeven typoscript, z.j.
- 22 C. Peeters, ‘Een oud verlangen naar het nieuwe’, *Jaarboek Monumentenzorg 1991*, Zwolle-Zeist 1991, pp. 8-26, 15.
- 23 J. Ruskin, *The seven Lamps of Architecture*, ‘The Lamp of Memory’, xviii-xx, oorspronkelijke druk 1849.
- 24 A.W. Weissman, ‘Moderne antiques’, *De Opmerker* 21 (1886), pp. 359-361, 367-369, 368.
- 25 ‘Ontwerp-formulering van beginselen inzake het restaureren van historische monumenten, opgesteld door de Commissie tot toetsing van de Grondbeginselen en Voorschriften van 1917’, *Bulletin KNOB* 6e serie, 3 (1950), pp. 105-110, ‘Het restaureren van historische monumenten. Misverstanden, moeilijkheden en mogelijkheden’, *Bulletin KNOB*, 6e serie, 6 (1953), pp. 169-189.
- 26 ‘Restauratienota 1982. Nota over restauratie-beginselen opgesteld door een subcommissie ad-hoc van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg’, *Jaarboek Monumentenraud 1984*, Zeist 1984, pp. 87-134, met uitvoerige bijlagen en historisch overzicht.
- 27 J. Traeger, ‘Ruine und Rekonstruktion oder Theorie und Praxis’, *Kunstchronik* 47 (1994), pp. 288-296.
- 28 Geciteerd naar Van Leeuwen, a.w., pp. 181-182.
- 29 T. van Hoogevest, ‘De restauratie van het middeleeuwse kerkgebouw’, *Over restauratie en functie van middeleeuwse kerken. Symposium 1978 Utrecht*, Utrecht 1978, pp. 36-53, 39.
- 30 J. Traeger, ‘Das Entsetzliche lässt sich nicht konservieren. Für den Wiederaufbau der Dresdner Frauenkirche’, *Süddeutsche Zeitung*, 29 maart 1991, p. 16.
- 31 M. Provoost, e.a., *Re-Arch, nieuwe ontwerpen voor oude gebouwen*, Rotterdam 1995, p. 27.
- 32 Juist J.J.P. Oud pleitte in 1949 en 1950 tegen herbouw van de bouwvallen van in de oorlog verwoeste monumenten vanwege het feit dat

- zij in hun incompleetheid nog iets verrieden van 'het sentiment, dat oorspronkelijk drager van zijn schoonheid was'. Van de Rotterdamse Laurenskerk wilde hij alleen de toren behouden naast een nieuw kerkgebouw in een andere stedenbouwkundige samenhang. Vgl. E. Taverne, 'Bouwen zonder make-up', *Wonen TABK*, 3 (1983), pp. 8-23.
- 33 Voorbeelden te over bieden de knappe interpretaties van bouwvondsten door onder meer B. Klück in de vele delen van de *Archologische en Bouwhistorische Kroniek van de Stad Utrecht*.
- 34 J. VerLoren, 'Wat nu? Een woord naar aanleiding van de opheffing der commissie van rijksadviseurs voor de monumenten van geschiedenis en kunst', *De Nederlandse Spectator* 26 (1879), pp. 206-208, 215-216, 207.
- 35 *Bouwkundige Bijdragen* 4 (1884), pp. 257-258.
- 36 A.W. Weissman, 'Moderne antiquiteiten', *De Opmerker* 21 (1886), pp. 359-361, 367-369, 361.
- 37 W.F. Denslagen, a.w., pp. 168-171.
- 38 Knipsels in: 's-Gravenhage. Algemeen Rijksarchief. Tweede afdeling. Archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Afdeling Kunsten en Wetenschappen 1875-1918, 772. Over de restauratie van de 'Karolingische' kapel: Th. Knibbeler, *Jan Jacob Weve. Architect (1852-1942)*, doctoraalscriptie Nijmegen (KUN) 1989, pp. 99-102.
- 39 Vgl. voor de verschillende waarden die aan de monumenten gehecht kunnen worden onder meer de strijdschriften over de herbouw van het Heidelbergse slot: G. Dehio, A. Riegl, *Konservieren, nicht restaurieren. Streitschriften zur Denkmalpflege um 1900*, Braunschweig-Wiesbaden 1988.
- 40 C.L. Temminck Groll, 'Het Valkhof te Nijmegen en het herbouwen van verdwenen monumenten, *Valkhofforum*, congresbundel Nijmegen (= ARTillerie 6 (1988), nr. 1), pp. 19-37. H. Bouma, 'Niet aanraken: romantische ruïne. De moeizame balans tussen conserveren, in elkaar laten zakken en opknappen', *Binnenlands Bestuur* 41, 11.10.1996, pp. 20-22; H. van Dijk, 'Keizersdromen', *Archis* 1997, no. 1, 24-25; J. Renaud, 'Dossier Valkhof Nijmegen', *Bulletin KNOB* 87 (1988), pp. 244-247.
- 41 *De Gelderlander*, 16 mei 1997.
- 42 Peeters, a.w., pp. 39-41.
- 43 M. Metschies, 'Von der bösen Lust zum Rekonstruieren. Denkmalpflege vor dem Sündenfall', *Rheinische Heimatpflege*, Neue Folge 29 (1992), no. 2, pp. 90-105, 101.
- 44 J.C.M. Michels, 'De idee-fixe van 'oude' luister: het Vijf Kerkenplan voltooid', *Bulletin KNOB* 90 (1991), pp. 117-131.
- 45 H.-W. Krufft, 'Rekonstruktion als Restauration? Zum Wiederaufbau zerstörter Architektur', *Kunstchronik* 46 (1993), pp. 582-589, 586.
- 46 A.W. Weissman, 'Het restaureren van oude kunstwerken. Voorzucht gehouden in het Koninklijk Oudheidkundige Genootschap', *De Bouwwereld* 9 (1910), pp. 157-161, 165-170, 168.
- 47 Vgl. P. Leupen en B. Thissen, *Bronnenboek van Nijmegen (eerste eeuw na Chr. - 1247)*, (= Nijmeegse Studiën deel X, Nijmegen 1981), nrs. 2, 3, 22 en 148.
- 48 Zie hierover: Wilhelm A. Diedenhofen, 'Het Valkhofpark', in: G. Lemmens (red.), *Het Valkhof te Nijmegen* (=Catalogi van het kunstbezit van de Gemeente Nijmegen, nr.3), Nijmegen 1980, pp. 108-121, dat de grondslag voor iedere serieuze studie naar het Valkhofpark vormt. Sinds het verschijnen van dit artikel is het park nogmaals krachtig onderhanden genomen (ir. R. Roukema, 1984), waarbij het bomen- en struikenbestand flink is uitgedund, de paden zijn geplaveid en de ruïne met een hekwerk is afgesloten. Daarmee is precies het tegendeel gebeurd van wat de oorspronkelijke bedoeling van het park was.
- 49 Johan In de Betouw, *Lotgevallen en eindelyke ondergang van den van ouds alom vermaarden burgt binnen Nymegen*. [Nijmegen 1797], p. 77.
- 50 Zie Gerrie Andela, 'Van melancholisch peinzen in de natuur tot gebruiksgroen voor het gewone volk. Oorsprong en geschiedenis van het volkspark', in: *Wonen-TABK* (1977), nr.9/10, pp. 12-28. Hierin wordt gesteld dat de Englischer Garten in München, op initiatief van keurvorst Karl Theodor aangelegd in 1787 door Benjamin Thompson en in 1807 gewijzigd door Ludwig von Sckell, het eerste 'volkspark' is, terwijl het eerste volkspark dat op initiatief van een stadsbestuur werd aangelegd, de Volksgarten van Maagdenburg, naar ontwerp van Peter Joseph Lenné, uit 1824 dateert. Het stichtingsjaar van het Nijmeegse Valkhofpark (1797) ligt hier dus ruim voor. Overigens werd het aangrenzende Kelfkensbos al in 1598 en weer in 1622 volgens een strak stramien met linden beplant en van wandelpaden en zitbanken voorzien. Er is hier echter geen sprake van een landschapspark.
- 51 Christian Cay Laurenz Hirschfeld, *Theorie der Gartenkunst*, Leipzig 1779-1785, 5 dln.
- 52 H.D.J. van Schevichaven, *Sprokkelingen*, Nijmegen 1925, p. 9.
- 53 Zie over 'het Schilderachtige': Caroline van Eck, Jeroen van den Eynde en Wilfred van Leeuwen (red.), *Het Schilderachtige. Studies over het schilderachtige in de Nederlandse kunsttheorie en architectuur 1650-1900*. Amsterdam 1994. Daarin speciaal over het Valkhof: Willem-Jan Pantus, "'In schilderachtige schakeering". Over de ontwikkeling van de termen "schilderachtig" en "pittoresk" in de Nederlandstalige kunstliteratuur sinds de romantiek'. Met een chronologische lijst van vindplaatsen, pp. 54-73.
- 54 Respectievelijk: 'Hier stond Claudius [d.i. Julius Civilis], hier zag hij knarsetandend met grimmige blik de wrekende legers naderen', naar een vers van Constantijn Huygens, doelend op het neerslaan van de Bataafse Opstand in de herfst van 70 n. Chr. door Romeinse legioensonderdelen. Oorspronkelijk op een zitbank op het uitzichtplateau vóór de Sint-Nicolaaskapel, later aangebracht op de balustrade. En: 'Weet ge mij een plaats te noemen / Die op zoo veel schoons kan roemen?', ontleend aan een gedicht van Johannes Smetius sr. in Johan In de Betouw, *Chronijk van de stad der Batavieren ...* Nijmegen 1784, 281. Beide teksten, benevens nog een tekst uit Tacitus, *Historiae*, L.V.19, worden al als opschriften vermeld in E.J.B. Schonck, *Lot-Gevallen van Nijmeegens burgt, gezegd het Valkhof*, Nijmegen 1805.
- 55 Zo bijvoorbeeld op een tekening van Hendrik Hoogers uit 1805, waarop behalve brokstukken die er daadwerkelijk gelegen hebben ook fragmenten die al vroeg hun weg naar het museum vonden, zijn afgebeeld. Goed herkenbaar is een deel van een groot stenen grafmonument met een afbeelding van twee paarden en een paardenknecht uit het begin van de eerste eeuw na Chr. De laatste zuilfragmenten en kapitelen zijn pas in de jaren tachtig van deze eeuw uit het park verwijderd en opgeslagen.
- 56 Geciteerd naar Diedenhofen, a.w., p. 113.
- 57 Johan In de Betouw, *Lotgevallen en eindelyke ondergang van den van ouds alom vermaarden burgt binnen Nymegen*. [Nijmegen 1797], pp. 77/78.
- 58 Reconstructie van het ontwerp van Zocher lijkt onrealistisch vanwege het onstabiele karakter en de korte levensduur van de door hem op grote schaal toegepaste Italiaanse populieren. Volgens E.B.J. Schonck, a.w., bestond het park overigens uit 'popel, els en linden / Wilg en eiken'.
- 59 Clemens, a.w., p. 23.
- 60 Schrijven van de Staatssecretaris van OCW, A. Nuis aan Heidemij Advies BV, regio Oost te Deventer, dd. 10 juni 1997, nr. Bb 96,141a LdW/mck, betr. aanvraag vergunning ex art. 11, tweede lid, van de Monumentenwet 1988 voor boringen op het archeologische monument Valkhof te Nijmegen. Hierin herhaalt de Minister zijn eerder ingenomen standpunt: 'Ik meen dat er in dit geval geen ruimte is voor grootschalige initiatieven, ook niet onder de noemer van historische reconstructie of inspiratie'.